

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інституту міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра національної безпеки та політології

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра на тему:
**«Роль служби безпеки ОУН-УПА в забезпечення безпеки організації
визвольної війни на території України в період 1946-1955 рр.»**

Виконав студент II курсу, групи МНб-21,
спеціальності 256 Національна безпека (за
окремими сферами забезпечення і видами
діяльності)

Ничипорук Юрій Вікторович

Керівник – доктор юридичних наук, професор
Романов Микола Степанович

Рецензент – доктор історичних наук, професор
Кулаковський Петро Михайлович

Острог, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН-УПА ТА ЇЇ РОЗВИТОК	11
1.1. Історичне підґрунтя виникнення ОУН та УПА: їх функціонування та структура	11
1.2. Структура, завдання та функції служби безпеки ОУН-УПА в контексті визвольної боротьби	19
1.3. Організація підготовки кадрів служби безпеки ОУН-УПА	24
Висновки до розділу 1	27
РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН-УПА У ПЕРІОД З 1946 -1955 РОКИ	29
2.1. Методи та засоби роботи служби безпеки ОУН-УПА в умовах підпілля	29
2.2. Аналітична та оперативна діяльність служби безпеки	38
2.3. Специфіка контррозвідувальної діяльності ОУН-УПА та боротьби з радянськими спецслужбами	41
Висновки до розділу 2	42
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН-УПА В ОРГАНІЗАЦІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ	44
3.1. Оперативно-тактичні дії Служби безпеки ОУН-УПА в умовах боротьби з НКВС і МДБ	44
3.2. Забезпечення безпеки керівництва ОУН-УПА та захист від провокацій	48
3.3. Методи оцінки ефективності Служби безпеки ОУН-УПА в умовах збройного протистояння	52
Висновки до розділу 3	55

РОЗДІЛ 4. РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН-УПА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНИ	58
4.1. Вплив діяльності Служби безпеки ОУН-УПА на позиціонування українських націоналістів в незалежній Україні.....	58
4.2. Радянська та російська пропаганда та її вплив на самосвідомість українців щодо діяльності Служби безпеки ОУН-УПА	62
Висновки до розділу 4	64
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	69

ВСТУП

Постановка проблеми. Період 1946-1955 років був вирішальним етапом у боротьбі ОУН-УПА за незалежність України. Після закінчення Другої світової війни, коли основні бойові дії були завершені, радянська влада активно розпочала відновлювати контроль над західними українськими землями. Відповідно, ОУН-УПА вимушені були продовжувати свою визвольну діяльність у нових умовах — у протистоянні з добре організованими та чисельно переважаючими силами радянських каральних органів, таких як НКВС, МДБ та інші.

Організація Українських Націоналістів (ОУН) та Українська Повстанська Армія (УПА) відігравали ключову роль у визвольній боротьбі українського народу за незалежність у середині ХХ століття. В період 1946-1955 рр. їхня діяльність була зосереджена на захисті територіальної цілісності та національної ідентичності України. У цьому контексті роль Служби безпеки (СБ) ОУН-УПА набувала особливої важливості. Основною задачею СБ було забезпечення захисту організації та її учасників від проникнення радянських агентів, виявлення та ліквідація зрадників і шпигунів, а також проведення контррозвідувальної діяльності, що мала на меті зберегти структуру та функціонування підпільного руху.

Після завершення Другої світової війни, у 1946 році, радянська влада посилила репресії проти національно-визвольного руху в Україні. Це викликало ще більше обурення серед проукраїнського населення та стимулювало до продовження збройної боротьби.

Попри це, в Україні склалася традиція розглядати діяльність ОУН – УПА через призму двох широких підходів. Один з них має позитивне значення для історичної спадщини ОУН-УПА та наголошує на тому, що діяльність націоналістів була важкою в умовах іноземної окупації, і тому цей підхід дещо виправдовує терористичну діяльність і насилля, якими підпільники інколи зловживали.

Позитивний підхід щодо оцінки діяльності Служби безпеки ОУН-УПА, який представляє історик Володимир В'ятрович у своїх дослідженнях, акцентує увагу на важливості функціонування в організації Служби безпеки в історичному контексті. У своїй книзі «Меч і Тризуб» він підкреслює, що Служба безпеки ОУН-УПА була необхідною для захисту українського національного руху в умовах радянської репресивної політики. Володимир В'ятрович досліджує роль Служби безпеки у зборі розвідувальної інформації та забезпеченні безпеки підпільних структур, що виступали проти радянських каральних органів.¹

З іншого боку існує критичний підхід до діяльності Служби безпеки ОУН-УПА, який представляє польський історик Гжегож Мотика. Він розглядає проблематичні аспекти діяльності Служби безпеки, зокрема використання насильства та репресій проти мирного населення.

Теоретична основа дослідження. Дослідження ролі служби безпеки Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) у забезпеченні безпеки визвольного руху на території України у післявоєнний період (1946-1955 рр.) є важливим для розуміння стратегій і тактик, які використовувалися для підтримання діяльності цього руху. Оскільки цей період був одним із найважчих для українського визвольного руху через постійний тиск з боку радянських репресивних органів, дослідження служби безпеки ОУН-УПА дозволяє виявити механізми, за допомогою яких вдавалося протистояти цим загрозам.

Після закінчення Другої світової війни, територія Західної України опинилася під контролем СРСР. Військово-політичне керівництво СРСР розпочало активну боротьбу проти визвольного руху, що включало використання методів терору, арештів, депортацій, ідеологічного тиску та інших засобів. В цих умовах, ОУН-УПА була змушена адаптувати свої стратегії, щоб продовжувати свою діяльність та забезпечити виживання своїх членів.

¹ Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб. Нотатки до історії Служби безпеки Організації Українських Націоналістів. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.

Стан наукової розробленості теми. Тема діяльності Служби безпеки ОУН-УПА в період 1946-1955 років досліджувалася багатьма українськими та зарубіжними науковцями. Серед сучасних дослідників найбільш важливий вклад у вивченні діяльності спецслужб ОУН і УПА зробили історики Д. Веденєєв і Г. Биструхін. В їхніх працях вперше проведено наукове дослідження цієї теми, описано структуру, тактику, функції, завдання, кадровий склад, слідчо-оперативну, розвідувальну, диверсійну та бойову діяльність Служби безпеки.

Д. Веденєєв та Г. Биструхін стверджують, що Служба безпеки ОУН-УПА відігравала ключову роль у протистоянні радянському режиму завдяки своїй ефективній конспіративній та контррозвідувальній діяльності. Монографія «Двобій без компромісів. Протиборство спецрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945 – 1980 років» є першою узагальнювальною працею, в якій на основі багатьох невідомих широкому загалові документів ОУН та УПА, радянських спецслужб і компартії більшовиків розглянуто протиборство в розвідувальній і контррозвідувальній сферах між спецрозділами руху українських націоналістів та спеціальними органами й військами СРСР у контексті «холодної війни» в післявоєнному світі.²

Олександр Пащук у своїй роботі «Служба безпеки ОУН-УПА в боротьбі з радянськими спецслужбами (1943-1951)», аналізує безпосереднє протистояння служби безпеки ОУН-УПА з радянськими спецслужбами, наголошуючи на їхній ролі у забезпеченні оперативної безпеки. Зібрані дані Пащуком, вказують на численні успішні контррозвідувальні операції, які суттєво обмежували можливості радянських спецслужб в проникненні до ОУН-УПА.

Джон Армстронг аналізує українську національно-визвольну війну, підкреслюючи значення служби безпеки в забезпеченні політичної стабільності та підтримки населення. Він стверджує, що без ефективної роботи служби безпеки ОУН-УПА не змогла б досягти такої тривалої та ефективної боротьби проти радянського режиму.

² Д.В. Веденєєв, Г.С. Биструхін Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки: Монографія. — К.: К.І.С., 2007 - 568 с.

У своїх теоретичних дослідженнях Армстронг доводить, що служба безпеки ОУН-УПА була вирішальною для збереження політичної лояльності серед населення та мінімізації інфільтрації радянських агентів.

Автор акцентує на тому, що завдяки роботі служби безпеки, ОУН-УПА вдалося зберегти високий рівень організованості та боєздатності, що сприяло продовженню визвольної боротьби.

Петро Поліщук «Українська бандерівська армія: 1942-1952». У праці П. Поліщук зосереджує увагу на тому, що служба безпеки ОУН-УПА була ключовим елементом у забезпеченні безпеки та ефективності діяльності підпільної армії. Поліщук виявив, що завдяки ефективній контррозвідальній діяльності, службі безпеки вдавалося попереджати проникнення агентів НКВС до лав ОУН-УПА.

Автор праці «Служба безпеки ОУН-УПА: 1943-1950» Василь Роман висвітлює ключові операції та заходи, спрямовані на боротьбу з внутрішніми та зовнішніми загрозами, та оцінює їх ефективність у контексті тогочасних політичних реалій. Він також стверджує, що основна функція служби безпеки полягала у виявленні та ліквідації агентів НКВС, а також у забезпеченні інформаційної безпеки.

Операції служби безпеки, спрямовані на викриття та нейтралізацію агентів НКВС, що значно підвищило безпеку та ефективність ОУН-УПА.

М. Кохан зосереджується на методологічних аспектах дослідження діяльності служби безпеки, підкреслюючи необхідність комплексного підходу.

Мета роботи. Метою цієї роботи є дослідити роль Служби безпеки ОУН-УПА у забезпеченні безпеки організації визвольної війни на території України в період 1946-1955 років.

Завдання дослідження.

1) З'ясувати Роль СБ ОУН-УПА в контррозвідці, розвідці, диверсійній роботі та пропаганді у період з 1946 по 1955 роки;

2) Визначити механізми взаємодії СБ ОУН-УПА з іншими структурами підпільних підрозділів, зокрема з військовим командуванням та цивільною адміністрацією;

3) Проаналізувати ефективність роботи СБ ОУН-УПА шляхом порівняння з діяльністю інших спецслужб того періоду;

4) З'ясувати місце та роль СБ ОУН-УПА в українському національно-визвольному русі.

Об'єктом дослідження є діяльність Служби безпеки ОУН-УПА в період з 1946 по 1955 роки.

Предметом дослідження є особливості діяльності та методів Служби безпеки ОУН-УПА в забезпеченні безпеки організації визвольної війни на території України в період 1946-1955 рр.

Методи дослідження. Дослідження спирається на використання як первинних, так і вторинних даних для всебічного аналізу ролі Служби безпеки ОУН-УПА в забезпеченні безпеки організації визвольної війни на території України в період 1946-1955 рр. При написанні дослідження використовувались архівні документи, звіти та матеріали, зібрані урядовими структурами, історичними архівами, а також особистими документами учасників визвольного руху. Документи служби безпеки ОУН-УПА, що збереглися в архівах. Попри це також були використано матеріали існуючих досліджень, зокрема з наукових статей, монографій, історичних та аналітичних праць. Така різноманітність у підходах у методах досліджень дозволяють здійснити порівняльний аналіз та виявити основні тенденції та особливості діяльності Служби безпеки ОУН-УПА.

Також при використанні таких методів дослідження як синтез та аналіз було використано статистичну інформацію, проаналізовано стратегії і тактики ведення боротьби, а також досліджено різні вектори ведення взаємодія між населення та підпільниками. Такий методи дослідження інформації дозволяють здійснити комплексний та багатоплановий аналіз діяльності Служби безпеки ОУН-УПА, враховуючи різні аспекти її функціонування та взаємодії з іншими елементами визвольного руху.

Наукова новизна роботи. Служба безпеки ОУН-УПА застосовувала різноманітні стратегії та методи для забезпечення безпеки визвольної війни, що були зумовлені складними політичними, соціальними та військовими умовами того часу. Основними напрямками діяльності СБ ОУН-УПА були контррозвідка, боротьба з агентурою, захист лідерів і структур підпілля, а також забезпечення інформаційної безпеки.

Попередній аналіз підтверджує гіпотезу, що ефективність СБ ОУН-УПА значною мірою залежала від її здатності адаптувати свої стратегії та методи до мінливих умов боротьби та впливу радянських спецслужб. Так, ретельна перевірка нових членів та створення системи внутрішньої безпеки значно ускладнювали інфільтрацію радянської агентури. Одночасно, інформаційно-пропагандистська діяльність СБ ОУН-УПА сприяла підтримці морального духу серед учасників підпілля та місцевого населення.

У проведеному дослідженні зосереджено увагу на аналізі структури, функцій та методів СБ ОУН-УПА, враховуючи їх вплив на ефективність визвольного руху. Через порівняльний аналіз різних підходів до забезпечення безпеки, встановлено ключові особливості та відмінності, що дозволило оцінити роль основних чинників у зміцненні безпеки організації визвольної війни.

Подальше дослідження повинно бути сфокусоване на виявленні конкретних випадків успішної контррозвідки, аналізі взаємодії СБ ОУН-УПА з іншими структурами ОУН-УПА та місцевим населенням, а також оцінці довготривалого впливу діяльності СБ ОУН-УПА на український визвольний рух. Важливим є також дослідження впливу діяльності СБ ОУН-УПА на радянську політику та методи боротьби радянських спецслужб з українським підпіллям. Новизна роботи полягає у спробі комплексного підходу до висвітлення наявних підходів, форм та методів діяльності СБ ОУН-УПА на території України з 1946 по 1955 роки.

Теоретична й практична цінність дослідження. Це дослідження розширює існуючі погляди на проблематику діяльності Служби безпеки ОУН-УПА у період визвольної боротьби українського народу, а саме з 1946 по 1955 роки. У

дослідженні наведені відповідні факти, явища та причинно-наслідкові зв'язки, які формують нове уявлення щодо форм і методів діяльності СБ ОУН-УПА. Також робота висвітлює сучасні підходи до інтерпритації діяльності Служби безпеки і її впливу на історичну пам'ять в Україні.

Інтерпритація даних. Зібрані дані свідчать про високий рівень організації та ієрархічну структуру служби безпеки ОУН-УПА. Кожна ланка організації мала свої чіткі завдання та обов'язки, що дозволяло забезпечувати координацію дій і оперативність реагування на загрози. Організація служби безпеки складалася з окремих підрозділів, які відповідали за різні аспекти безпеки, зокрема контррозвідку, інформаційно-пропагандистську діяльність, і навіть внутрішній контроль.

Апробація роботи. Здійснена під час XXX наукової викладацько-студентської конференції «Дні науки» в Національному університеті «Острозька академія» (Острог, 12-16 травня 2025 року) з темою «Роль служби безпеки ОУН-УПА в забезпечення безпеки організації визвольної війни на території України в період 1946-1955 рр.»

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН-УПА

1.1. Виникнення ОУН-УПА та її структура

Після поразки українських визвольних рухів після 1917 – 1921 років, виникла гостра необхідність створення української націоналістичної організації яка б боролася за права українців на територіях Польщі та Радянського Союзу. Після кількох конференцій в Берліні та Празі, лідери українських націоналістичних організацій об'єдналися в одну – «Організацію українських націоналістів». Домовленості щодо її створення було досягнуто у Відні 1929 року. До організації увійшли найбільш активні на той час малі націоналістичні формування. До них можна віднести: «Українську військову організацію», «Легію українських націоналістів», «Союз української націоналістичної молоді» та «Групу української націоналістичної молоді». Створення такої цілісної організації відбулося в надважкий період для українського народу та його ідентичності, який знаходився в умовах окупації як зі сторони Польщі, так і зі сторони Радянського Союзу. З огляду на такі умови функціонування, українські націоналісти були змушені відмовитися від демократичних ідеалів. Вони створили систему концентрації влади в руках однієї націоналістичної еліти і притримувалися ідеї інтегрального націоналізму³.

З моменту заснування організації і до моменту створення «Української повстанської армії», ОУН зазнала численних змін як в структурі організації, так і серед її лідерів. Фундаментальні зрушення в цей період значно вплинули на подальшу співпрацю організації та її військового крила. Головою ОУН на момент її створення був Євген Коновалець. Протягом 1930-х років організація націоналістів проводила досить активну підривну діяльність на території Польщі. Основною метою дій на цій території було звільнення представників

³ Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929 – 1939 роках. Монографія. Львів. 2010. С. 368.

українського народу від переслідувань та репресивної політики. Досить часто відбувалися підривні акції які включали замах на вбивства польських політичних діячів, перешкоджання провідним логістичним шляхам, переслідування українців яких звинувачували у співпраці з польською владою та інші види діяльності. Одним з найяскравіших проявів боротьби ОУН за українське суспільство є вбивство польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького у 1934 році. Основною причиною таких дій зі сторони українських націоналістів слід вважати проведення політики пацифікації на території Галичини. Політика пацифікації (умиротворення) – масштабна каральна акція військ та поліції, що охопила понад 450 місцевостей Галичини, три східних воєводства, одне – західне та місто Львів⁴. Сам замах довго планувався і головним його виконавцем був Гриць Мацейко, псевдо «Гонта». «Націоналіст підстерігав міністра неподалік «Товариського клубу» – ресторану, який часто відвідувала політична еліта Польщі. Зокрема в день замаху там обідали прем'єр-міністр і міністр суспільної опіки. І Перацький без охорони, відпустивши водія, рушив туди. В руках Мацейка бомба не спрацювала і він трьома пострілами розстріляв міністра»⁵. Після подібних дій зі сторони ОУН, польська влада задіяла всі свої сили для боротьби з підпільниками. Відбулися численні арешти представників українських націоналістів. У 1935 – 1936 роках було організовано Варшавський процес, який сильно вдарив по керівним особам серед націоналістів. У результаті судового процесу, низку лідерів організації таких як Степан Бандера, Микола Лебідь і Ярослав Карпинець було засуджено до смертної карти. Згодом це рішення було замінено на довічне ув'язнення. Після окупації Польщі німецькими військами, засуджених було звільнено⁶.

⁴ Анопко П. Пацифікація, як спосіб нищення українського народу. 2014. URL: <https://mij-kraj.com.ua/istoriya-mogo-krayu/patsyifikatsiia-iak-sposib-nyshchennia> (дата звернення: 11.09.2024)

⁵ Липовецький С. Замах "Гонти" на польського міністра. *Локальна історія*. 2021. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/zamakh-gonti-na-polskogo-ministra/> (дата звернення: 11.09.2024)

⁶ Варшавський процес. *Centuria*. 2022. URL: <https://centuria-ua.com/varshavskyj-proczes/> (дата звернення: 11.09.2024)

Подією яка розділила історію існування ОУН на до та після, стало вбивство її лідера Євгена Коновальця у 1938 році. Його організаторами були спецслужби Радянського Союзу, а саме НКВС. Подія відбулася у Роттердамі, під час зустрічі Коновальця з псевдо націоналістом, а де-факто співробітником радянських спецслужб Павлом Судоплатовим⁷. Зустріч відбувалася в одному з ресторанів міста, де Павло подарував постраждалому невеликий пакунок, попросивши відкрити його пізніше. Внаслідок розпакування, подарунок вибухнув і позбавив ОУН лідера. Це стало сильним потрясінням для організації, адже саме Євген Коновалець був об'єднуючим елементом серед досить різнопланових поглядів всередині українських націоналістів. Як наслідок, ОУН розкололась на дві організації: ОУН-М під проводом Андрія Мельника та ОУН-Б під протекторатом Степана Бандери. Політика першої була спрямована на потенційну співпрацю з німецькою окупаційною владою, а другої – на самостійну боротьбу за незалежність. Саме через проголошення у 1941 році Акту про створення незалежної Української держави, більшість лідерів цієї організації включно із Бандерою було заарештовано німецькою владою. Саме ОУН-Б стала ініціатором створення УПА у 1942 році на основі своїх воєнізованих партизанських загонів.

Станом на кінець 1941 року, ОУН-Б мала наступну структуру. Петевага надавалася чіткій ієрархії в управлінні і складалася з лідерів, проводів, регіональних та місцевих структур, секретних служб та бойових загонів, а також сектору який займався пропагандистською діяльністю. До секретних служб відносилася Служба безпеки ОУН-Б. Саме на її основі в майбутньому буде створена Служба безпеки ОУН-УПА з більш ширшими та видозміненими повноваженнями. До структури Служби безпеки ОУН-Б входили:

- 1) Керівництво, яке призначалося Проводом ОУН-Б;

⁷ Червак Б. Смерть Націоналіста. На пошану полковника Євгена Коновальця. *Історична правда*. 2013. URL:

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/05/23/124562/> (дата звернення: 11.09.2024)

2) Структурні підрозділи на чолі з їх керівниками, які розподілялися в залежності від територіальних завдань на крайові, обласні та районні.

У 1942 році було створено «Українську повстанську армію». «Українська повстанська армія» (УПА) – військово-політичне формування, що діяло на території України в 1942–1956 роках. Метою створення УПА було об'єднання розрізнених збройних груп націоналістів під керівництвом ОУН-Б⁸. Свою діяльність новостворена організація здебільшого проводила на заході України у протистояннях з німецькими військами та польським підпіллям. Цікавим фактом під час створення УПА є те, що влада організації тільки 30 травня 1947 року видала постанову, у якій затвердила символічну дату створення УПА, а саме 14 жовтня 1942 року⁹. Тобто першу річницю створення армії святкували після п'яти років її функціонування.

Поповнення втрат серед учасників повстанської армії відбувалося шляхом агітації місцевого населення та дезертирів з німецької армії. Ситуація значно ускладнилася в період з 1943 по 1944 роки, коли УПА була змушена боротися на два фронти: протистояти німецьким окупаційним військам та намагатися завадити депортації корінного населення радянськими. В цей же період повстанська армія почала боротьбу з польським підпіллям, що призвело до однієї з найбільш суперечливих подій в українсько-польській історії – Волинської трагедії¹⁰. В період початку деокупації заходу України радянськими військами, УПА зосередила свою увагу на боротьбі з радянською армією та НКВС. Основною ціллю таких дій було недопущення іншої окупації українських земель. На жаль, повністю реалізувати цю стратегію не вдалося і УПА була змушена

⁸ УПА: коротко про головне. *Радіо Свобода*. 2021. URL:

<https://www.radiosvoboda.org/a/30667647.html> (дата звернення: 11.09.2024)

⁹ Тищик Б., Кішко А. Утворення УПА як прояв права українського народу на самовизначення та найбільший бій в її історії. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2023. Випуск 77. С. 88–94. URL:

<http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/12077/12395> (дата звернення: 12.09.2024)

¹⁰ Марущенко О. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії. *Незалежний культурологічний часопис*. Львів. 2013. URL:

<https://www.apokryfruski.org/wp-content/uploads/2010/08/Maruszczenko1.pdf> (дата звернення: 12.09.2024)

перейти до тактики підпільної боротьби. Для організації опору використовувалися гірські схили, лісові райони та інша важкодоступна місцевість. Бійці армії вели підривну діяльність проти окупаційних військ організовуючи засідки, диверсії і напади на радянські адміністративні об'єкти. Через втрати за часів боротьби з німцями, проти радянської армії та НКВС, кількість повстанців зменшувалася. Попри це, організація продовжувала функціонувати і вести підривну діяльність в тилу ворога. У післявоєнний період, отримавши необхідні ресурси, представники НКВС почали здійснювати більш агресивну політику щодо УПА. Розпочалися систематичні військові та невійськові операції напрямлені на знищення повстанців. Організовувалися масові арешти членів, депортація та масові репресії проти українського населення яке підтримувало повстанців. Цей період можна охарактеризувати як ізоляційний. Окрім боротьби з радянською владою, УПА продовжувала свою діяльність на території Польщі. Після великої кількості потрясінь та зменшення кількісного складу, організація почала занепадати. Першою вагомою втратою для підпільників стала смерть М. Арсенича. В період з 1944 по 1946 роки лідер СБ ОУН гарно переховувався і постійно змінював своє місцеперебування. Втім перебуваючи у Тернопільській області він затримався через обізнаність у зраді зв'язкині Романа Шухевича. Він займався її допитом у своїй криївці і не змінив своє місцезнаходження. Цим скористалися радянські спецслужби. У 1947 році вони оточили приблизне місцеперебування Миколи Арсенича. Після кількох днів пошуків, було викрито його криївку. Лідер СБ ОУН ліквідував зрадницю та вбив свою дружину, після чого сам наклав на себе руки. У 1950 році був ліквідований інший лідер УПА – Роман Шухевич¹¹. Навколо його смерті і понині йде багато дискусій. Остаточна версія того що сталося відсутня, але безперечно за його вбивством стоять радянські спецслужби. Тіло Романа Шухевича так і не було знайдено. Так описує цей факт кандидат історичних наук Володимир В'ятрович: «Ліквідація тіла командира УПА стала наступним важливим таємним

¹¹ Як загинув Шухевич і що могло статися з його тілом. *Історична правда*. 2011. URL: https://www.istpravda.com.ua/research/4e3f717b6890d/view_columns/ (дата звернення: 12.09.2024)

завданням для чекістів і це завдання вони виконали на відмінно – через шістдесят років після загибелі місце поховання Головного командира УПА Романа Шухевича залишається невідомим. А там, де відсутня точна інформація, завжди знайдеться місце і для домислів, інсинуацій та політичних маніпуляцій»¹². Ці дві події стали остаточним ударом по партизанам, після яких вони не змогли оговтатись. Окремі партизанські загони продовжували діяти до 1956 року, але згодом зникли.

Загалом УПА мала досить складну та розгалужену систему управління. На чолі всієї ієрархії стояло політичне керівництво та командування. Був створений спеціальний управлінський орган під назвою Українська Головна Визвольна Рада (УГВР)¹³. Вона виконувала функції тимчасового-уряду та займалася розробкою стратегії ведення партизансько-визвольної боротьби. Основною функцією вищезгаданої організації було дотримання та керування загальною координацією дій між різними гілками організацій, зокрема ОУН.

Щодо військових підрозділів які становили більшу частину організації, то вони мали своє військове керівництво. Одним з найвищих військових органів був Головний військовий штаб. Цей центральний орган управління займався оперативним плануванням, організацією навчання, забезпеченням збройних сил, координацією дій підрозділів. Наступним за ієрархією у структурі військового командування йдуть політвиховні відділи. Здебільшого вони відповідали за ідеологічну підготовку партизанських загонів, пропаганду та підтримку патріотичних настроїв і духу в армії.

Територіальна організація УПА мала три основні регіони: УПА-Захід, УПА-Північ і УПА-Південь. Всі вони діяли на Заході України і частково на території Центральної. УПА-Захід була найбільшим об'єднанням і найактивнішою частиною армії, що діяла на території Галичини, Волині, Карпат і Закарпаття. УПА-Північ охоплювала сучасні території Волині та Полісся. УПА-

¹² Як загинув Шухевич і що могло статися з його тілом. *Історична правда*. 2011. URL: https://www.istpravda.com.ua/research/4e3f717b6890d/view_columns/ (дата звернення: 15.09.2024)

¹³ 1944 - створено УГВР. Український інститут національної пам'яті. 2019. URL: <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/ypen/15/1944-stvoreno-ugvr> (дата звернення: 12.09.2024)

Південь була найменшою армійською та територіальними частинами та переважно діяла на території Центральної України. Кожна з вищезазначених зон мала свої військові округи на чолі з командиром. В свою чергу округи складалися з тактичних відтинків — підрозділів, відповідальних за певні географічні райони.

Ми поступово переходимо до структури основних бойових підрозділів УПА. Вони входили до складу вищезгаданих тактичних відтинків і мали наступну структуру:

- Рій — найменший підрозділ, що складався з 10-12 бійців;
- Чота — підрозділ із 3-4 роїв, тобто до 50 бійців;
- Сотня — 3-4 чоти, приблизно 100-150 бійців;
- Курінь — 2-3 сотні, тобто 300-500 бійців¹⁴.

СТРУКТУРА УПА В 1945 РОЦІ

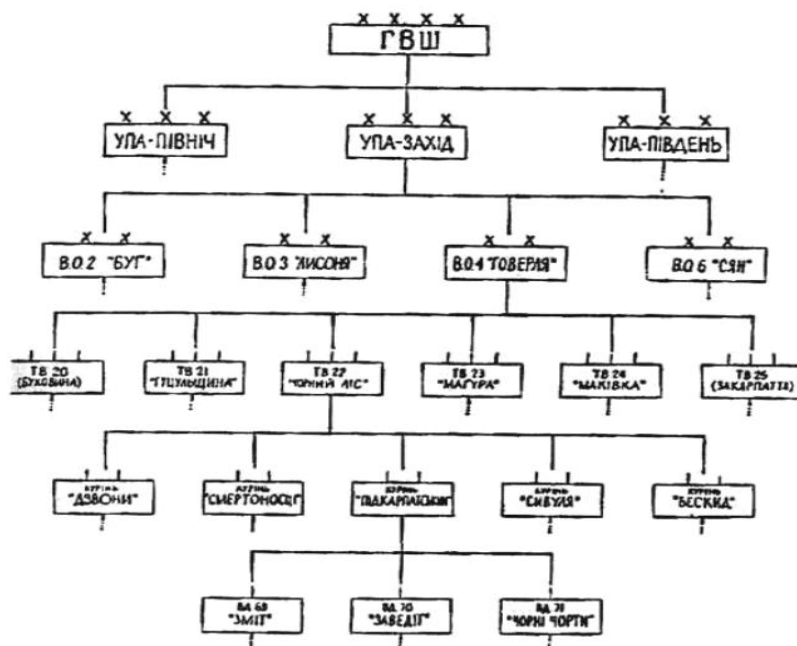

Рисунок 1.1. – Структура УПА станом на 1945 рік

За необхідності, курені мали змогу об'єднуватися в загони, які могли налічувати до кількох тисяч бійців, в залежності від кількості куренів. Більш

¹⁴ Росіцький П. Вишкільні курені УНС: повсякденне життя. Наукові записки: Серія Історія. Випуск №2. Тернопіль. С. 26 – 30. URL: https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/3245/2/2015_2_3.pdf#page=26 (дата звернення: 12.09.2024)

детально ознайомитися з конкретними підрозділами УПА які функціонували станом на 1945 рік можна подивившись на рисунок 1.1. – «Структура УПА станом на 1945»¹⁵.

Окрім регулярних армійських підрозділів, УПА як окреме військове крило ОУН-Б мала спеціальні підрозділи. Кожен з підрозділів займався окремими покладеними на нього завданнями. Розвідувальні підрозділи займалися збором даних про ворога, саперні виконували роботи по розмінуванню території та підривною діяльністю на об'єктах критичної інфраструктури, підрозділи постачання — відповідали за забезпечення продовольством, зброєю, боєприпасами та іншими необхідними ресурсами основну частину армії.

Для координації дій між окремими підрозділами, УПА використовувала кур'єрів та зв'язкових. Вони передавали накази, цінні папери або засекречену інформацію. Також створювалася підпільні організації які розповсюджували проукраїнську пресу серед населення та серед армії. Одним з найвідоміших підпільних видань станом на середину 1940-х років був журнал «Ідея і Чин». Він виходив під проводом ОУН на території Львівської області та міста Львів. У підпільній друкарні під назвою «Прага» було випущено понад 10 тисяч примірників. Після її викриття і знищення, журнал почали видавали у периферійній організації переважно машинописним способом. Остаточно журнал перестав друкуватися у 1948 році під час спланованої акції Міністерства державної безпеки СРСР проти підпільних друкарень¹⁶. Також представники УПА не забували і про цивільне населення. Вони активно залучали його до своєї діяльності, а також забезпечували моральну та матеріальну підтримку. Підпільники надавали медичну, продовольчу та інші види допомоги цивільному населенню.

¹⁵ Українська повстанська армія. We.org.ua. 2017. URL: <https://we.org.ua/history/ukrayinska-povstanska-armiya/> (дата звернення: 29.09.2024)

¹⁶ Стасюк О.П. Мороз В.І. Ідея і Чин. *Енциклопедія сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2011. URL: <https://esu.com.ua/article-13773> (дата звернення: 12.09.2024)

Ознайомившись зі структурою та історією створення ОУН та УПА можемо зробити висновок, що в обох організаціях була досить вдало організована ієрархія посад. І ОУН і УПА мали окремі безпекові підрозділи які відповідали за їх обороноздатність і давали можливість продовжувати боротьбу за українські землі. Втім після створення УПА, під протекторатом ОУН-Б було створено службу безпеки ОУН-УПА. Це був окремий орган який підпорядковувався українським націоналістам, але мав вагому підтримку зі сторони військового крила. Про її завдання та функції поговоримо далі.

1.2. Завдання та функції Служби безпеки ОУН-УПА в контексті визвольної боротьби

Перш ніж перейти до аналізу Служби безпеки ОУН-УПА, треба зосередити свою увагу на організації яка була базою для створення СБ. Одним з елементів створення Служби безпеки була жандармерія у кожному з тактичних відділів УПА-Захід. Її організували під час війни і через важкі умови функціонування військово-польову жандармерію було розпущено і частину її функцій на себе взяла саме новостворена СБ ОУН-УПА. Окрім ВПЖ, важливу роль у становленні СБ ОУН-УПА відіграла введена до складу Організації українських націоналістів у 1940 році СБ ОУН-Б. У 1941 році за підтримки С. Бандери референтом СБ ОУН-Б призначили М. Арсенеча. Невдовзі він став керівником цієї організації. На той час основними завданнями СБ ОУН-Б були:

- 1) Перешкоджання діяльності агентів НКВС та гестапо;
- 2) Розвідувальні та контррозвідувальні заходи, внутрішня безпека, охорона чинних членів ОУН та контроль за конспіративною діяльністю;
- 3) Проведення підривної діяльності проти супротивників, а також розслідування кримінальних злочинів які були скоєні членами ОУН;
- 4) Підготовка нових кадрів;
- 5) Стеження за «мельниківцями» та іншими націоналістичними організаціями;

б) Ведення пропагандистської діяльності.

За кожен з вищезгаданих напрямів діяльності відповідав конкретний відділ. Одним з найбільших відділів був розвідувальний. Відповідно до поставлених завдань він поділявся на окремі підрозділи.

Військова розвідка. Під час Другої світової війни основною її діяльністю було отримання оперативних та достовірних даних про ворога для оперативного і ефективного прийняття рішень.

Технічна та промислова розвідки. Вивідувала інформацію про технічні можливості ворога. Досліджувалися об'єкти які виробляли зброю, амуніцію та інші вироби військового призначення. Також робилися операції по пошкодженню ворожих ліній зв'язку, залізничного полотна, телеграфів.

Економічна розвідка. Цей підрозділ займався вивченням стану торгівлі, торговельних та кредитних можливостей, а також запобігав потенційній блокаді торгівлі. Досліджувався рівень продовольчих запасів в підрозділах.

Також існувала і контррозвідка. Вона вивчала розвідувальну організацію супротивника: визначалися основні об'єкти ворожої розвідки і таким чином зменшували шанси на успішне виконання завдань ворога в своєму тилу.

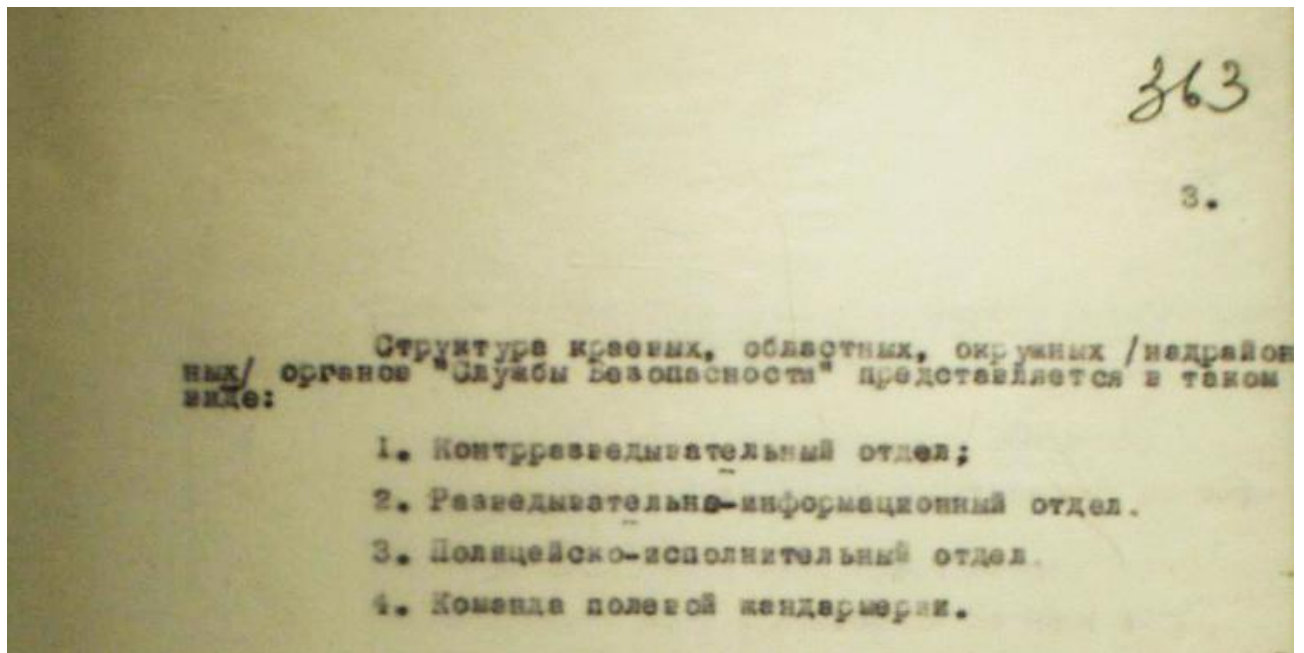

Рисунок 1.2. – Розвідка в структурі Служби безпеки УПА. Архіви СЗР
України¹⁷

Дещо переорієнтувалися завдання і функції СБ ОУН-Б після створення УПА та приходу на територію Заходу України радянських військ. Було посилено дисципліну серед підрозділів, проводилися заходи щодо очищення СБ ОУН-Б від радянської агентури. Станом на зиму 1943 року, СБ кваліфікувалася як організація що бореться з політичними ворогами та здійснює нагляд за людьми, які працюють в організації (це робилося з метою виявлення провокаторів), для забезпечення конспірації. Також велося навчання людей як вести себе у різних ситуаціях¹⁸.

У наказі від 10 вересня 1943 року керівникам СБ надавалось право польовим виконавчим відділам СБ військових районів і підрайонів виносити смертні вироки ворогам українського народу¹⁹. До них належали комуністи незалежно від національності, польські громадяни які вели протиправну діяльність проти українського народу, а також усі, хто співпрацював із німецькою поліцією. Також смертні вироки могли виноситися членам УПА, які співпрацювали з ворогами, не виконували наказів або вважалися зрадниками. В окремих випадках СБ ОУН надавалося право виконувати обмежені функції судових органів²⁰.

Одним з основоположних документів на той час стала «Інструкція для СБ про структуру та методи роботи радянських спецслужб і боротьбу з ними» яка була видана восени 1944 року. Зокрема в одному з розділів документу

¹⁷ Розвідка в структурі Служби безпеки УПА. 2024. URL:

<https://szru.gov.ua/history/stories/rozvidka-v-strukturi-sluzhby-bezpeky-upa> (дата звернення: 29.09.2024)

¹⁸ Спосіб Д.П. Завдання Служби безпеки ОУН як охоронної інституції. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія. Право. Випуск №7(19). 2019. С. 50 – 52. URL:

<https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/08/47-54-719.pdf> (дата звернення: 13.09.2024)

¹⁹ ОУН і УПА в 1943 році: Документи. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. С. 347. URL:

<https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1943.oun-upa.php> (дата звернення: 14.09.2024)

²⁰ Спосіб Д.П. Завдання Служби безпеки ОУН як охоронної інституції. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія. Право. Випуск №7(19). 2019. С. 50 – 52. URL:

<https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/08/47-54-719.pdf> (дата звернення: 13.09.2024)

зазначалися конкретні кроки спецслужби, які мали на меті унеможливити проникнення радянських агентів у структуру управління ОУН-УПА. Наказувалось вести підпільну боротьбу з НКДБ: створювати засідки на співробітників НКДБ, нападати на місця зосередження агентури, індивідуально здійснювати підривну діяльність та демонстративне залякування супротивника.

Також проводилась активна пропагандистська діяльність. Зокрема вона була напрямлена на українське населення. Це були листівки різного характеру: святкові, пропагандистські, підбурюючі та інші. Оскільки така діяльність була однією з ключових в тих умовах функціонування українських націоналістів, велика роль приділялася самоосвіті та видавництву підручників²¹. Радянські спецслужби визнавали ефективність такої діяльності, тому перш за все намагалися виявити та знищити тих членів СБ ОУН, які відповідали за цей напрямок роботи²².

Перейдемо безпосередньо до досліджуваного періоду. У 1946 році відбулося становлення ОУН-Б як військово-політичної організації. Це сталося через глибоку інтеграцію УПА у процес функціонування ОУН-Б. Основним завданням ОУН-Б було створення власної держави. З огляду на це, дещо змінилася і роль СБ. Вона одночасно мала виконувати розвідувальні та контррозвідувальні функції, функції поліції та інших правоохоронних структур. Станом на 1946 рік українська державність була умовною, тому на той час основними завданнями СБ були:

- 1) Сприяти підтримці високого морального духу в організації;
- 2) Дбати про особисту безпеку особового складу та його членів, а також охороняти майно від нецільових розтрат та розкрадання;
- 3) Здійснювати судові повноваження для протидії шкідливим та ворожим елементам, які загрожують інтересам Організації та українського суспільства;

²¹ Стасюк О. Видавничо пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953 рр.). Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 2006. — 384 с.

²² Веденєєв Д. Биструхін Д. Повстанська розвідка діє точно і відважно.... Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940-1950 –ті рр. Монографія. Київ. 2007. С. 568.

4) Ефективно здійснювати розвідувальну діяльність в усіх напрямках її функціонування.

Досить детально описує основні напрямки роботи СБ ОУН-УПА у своїй праці Антонюк Я.М., який досліджував діяльність СБ на Волині та Поліссі у ці роки. Зокрема він зазначає: «Поліцейсько-виконавчий відділ проводить арешти, охороняє затриманих, розшукує осіб, якими цікавиться СБ, і виконує смертні вироки, які виносить Служба безпеки. Розвідувальний відділ збирає шпигунські дані про військові підрозділи Радянської Армії (РА), війська НКВС, воєнно-стратегічні та інші матеріали, для чого має розвідувальний апарат. Крім цього, цей відділ використовує зібрану іншими підрозділами ОУН інформацію. Відділ контррозвідки цікавиться наявністю в організації «неблагонадійних» елементів, політичними настроями серед місцевого населення, виявляє лояльно настроєних до Радянської влади осіб, а також тих, хто працює в радянських установах...»²³.

Значно змінилися пріоритети в діяльності СБ ОУН-УПА починаючи з 1951 року. Це було викликано активізацією діяльності радянської влади та початком вимушеного згортання через смерть Романа Шухевича, зменшення кількості підпільних груп та ролі збройного впливу у веденні підпільної боротьби. З огляду на вищезазначені фактори, основними функціями та завданнями СБ ОУН-УПА в цей період були:

- 1) Максимальне збереження кадрів для подальшого функціонування організації;
- 2) Мінімізувати усю зовнішню діяльність, яка може скомпрометувати про наявність Організації;
- 3) Всю енергію спрямувати на внутрішньоорганізаційну роботу - виховання підпільних кадрів, передусім новаків, підшукування нових кадрів

²³ Антонюк Я.М. СБ ОУН (б) на Волині та Західному Поліссі (1946 – 1951 рр.): монографія. Луцьк, 2013. 270 с.

серед «легальників», їх політінформування, виховання та вишкіл, розбудову сітки²⁴;

- 4) Забезпечити автономність усіх підрозділів на випадок втрати зв'язку;
- 5) Унеможливити витік таємних даних з архівів та забезпечити їх надійну охорону.
- 6) Головне завдання: збереження підпільної діяльності ОУН.

Таким чином, можемо бачити, що функції та завдання СБ ОУН-УПА значно еволюціонували. В період з 1946 року по 1952 рік їх кількість значно зменшилась і переорієнтувалась на внутрішню безпеку. Після впровадження радянським керівництвом каральної операції під назвою «Ліквідація», діяльність ОУН-УПА була припинена. Після згаданої операції збройний опір в Україні припинився. ОУН зосередилася на інформаційній та пропагандистській діяльності серед української діаспори за кордоном, але в самій Україні залишки підпілля діяли вкрай обмежено. Радянська влада остаточно встановила контроль над Заходом України.

1.3. Організація підготовки кадрів Служби безпеки ОУН-УПА

Якісна підготовка кадрів для Служби безпеки ОУН-УПА відігравала чи не вирішальну роль у всій визвольній війні. Діяльність всередині служби потребувала значних навичок в конспірації, вмінні приймати швидкі та ефективні рішення. Також немаловажливою була ідеологічна налаштованість майбутнього солдата. Для цього проводилась агресивна пропаганда українізації та підтримувався бойовий дух всередині новобранців. Відбір кадрів проводився регулярно. Здебільшого до лав СБ брали енергійних молодих людей які мали важливі здібності і потрібну освіту. Також треба зауважити, що більшість

²⁴ Спосіб Д.П. Завдання Служби безпеки ОУН як охоронної інституції. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія. Право. Випуск №7(19). 2019. С. 50 – 52. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/08/47-54-719.pdf> (дата звернення: 14.09.2024)

співробітників СБ мали великий стаж перебування в ОУН та значний досвід підпільної роботи. Загалом підготовка відбувалася у декілька етапів, мала розгалужену структуру і багато напрямів. Підготовку кадрів для СБ ОУН-УПА можна поділити на два рівні: низовий та керівний.

Низовий рівень. Для цього рівня підготовки були характерні заняття пов'язані з вивченням історії своєї країни, країн які мали безпосередній вплив на військово-політичну ситуацію в регіоні. До таких країн відносилися Польща, Румунія, Радянський Союз, Німеччина. Велика увага приділялася як гуманітарним, так і прикладним наукам. В процесі підготовки представники низового рівня вивчали логіку, основи психології, дипломатії та красномовства. Окрім загальних дисциплін, служба в СБ вимагала спеціальної підготовки. Для цього в навчальну програму вводилися окремі дисципліни. До них відносилися основні завдання СБ, вивчення поліцейського апарату СРСР, МГБ та НКВС разом з основними методами їх роботи, а також радянської розвідки та контррозвідки. Окрім теоретичного наповнення, досить часто наукова діяльність переходила в практичне русло. Велика увага приділялася вивченню власної структури: інформаторів, методів розпізнавання можливих подвійних агентів, основні методи ведення допитів та слідства. Після проходження такої базової підготовки, співробітники СБ переходили на інший етап. Вони починали більш глибоке вивчення ворога яке включало розуміння комуністичної ідеології, структуру КПРС та основних служб. Робився детальний розбір внутрішньої та зовнішньої політики СРСР а також вивчалися його союзники. Після цього співробітника СБ могли відправити на завдання до тилу супротивника з метою вивідування інформації. Отримавши там певні знання про методи роботи та оперативну техніку, людина за першої ж можливості поверталася в структуру СБ²⁵. Проводилася польова підготовка. Працівники проходили бойове злагодження, дізнавалися про практичні основи ведення розвідки на місцях,

²⁵ Граб С. Служба безпеки Організації українських націоналістів. Журнал Воєнна історія. Випуск №5. 2008. URL:

http://warhistory.ukrlife.org/5_08_3.html (дата звернення: 15.09.2024)

розробляли плани забезпечення безпеки підпільних осередків. Також значна увага на таких зборах приділялася контррозвідувальним та саботажним заходам. Важливою частиною польової підготовки було вміння оперативно ухвалювати рішення в бойових умовах, здійснювати ліквідаційні акції та забезпечувати прикриття для важливих осіб підпілля.

Керівний рівень. Відбір кандидатів на керівні посади в СБ ОУН-УПА був ще більш складним і вимогливим ніж на нижчий. Відбирали тільки найкращих і найнадійніших членів ОУН і УПА, які вже проявили себе в бойових або контррозвідувальних операціях. Головними критеріями відбору були відданість ідеології українських націоналістів, досвід в управлінській діяльності та військових операціях, фізична та психологічна стійкість, організаторські здібності. Всі ці критерії без виключення були надважливим при затвердженні людини на посаді. Попри такі високі вимоги для кандидата, навіть для таких людей організовувалися спеціальні навчальні програми. Вони включали основи контррозвідувальної діяльності, організацію оперативної роботи на місцях, ідеологічну та військову підготовку.

В межах цих курсів, майбутній керівник мав опанувати навички з координації діяльності референтур СБ, вміти визначати мотивацію підлеглих, досконало володіти різного типу тактикам: партизанській, підривній та дезінформаційній. Також була досить розповсюджена практика наставництва. Молодших офіцерів СБ часто призначали до досвідченіших командирів як їхніх заступників або помічників. Така система менторства дозволяла новобранцям отримати безцінний досвід безпосередньо на місці, спостерігаючи за роботою своїх керівників і поступово здобуваючи навички для майбутньої самостійної діяльності.

Отже, попри досить структуровано та гарно функціонуючу систему підготовки як керівного так і рядового складу, існували значні проблеми в її організації. Підпільні умови діяльності та активна протидія радянських спецслужб, вимагали постійного пересування підрозділів. Важливу роль у нездатності організувати повноцінне навчання мала нестача ресурсів. Також

неможливо було навчати фахівців у великих масштабах, адже підготовка вимагала високого рівня секретності. Давалася в знаки і постійна втрата бойових командирів та керівників, що автоматично зменшувало кількість отриманих знань новобранцями та керівним складом.

Висновки до розділу 1

Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок, що як в ОУН, так і в УПА була ефективно налагоджена ієрархія посад. Як одні, так і інші мали окремі підрозділи безпеки, відповідальні за їх обороноздатність, що дозволяло продовжувати боротьбу за українські землі. Після створення УПА під керівництвом ОУН-Б було засновано Службу безпеки ОУН-УПА. Цей самостійний орган підпорядковувався українським націоналістам і користувався значною підтримкою військового крила.

В залежності від часового проміжку, функції та завдання СБ ОУН-УПА суттєво відрізнялися. У період з 1946 по 1952 роки їх обсяг значно скоротився, і основна увага була зосереджена на внутрішній безпеці. Після проведення радянським керівництвом каральної операції під назвою «Ліквідація» діяльність ОУН-УПА була зупинена. Збройний опір в Україні припинився, і ОУН переорієнтувалася на інформаційно-пропагандистську діяльність серед української діаспори за кордоном. В Україні ж залишки підпілля діяли вкрай обмежено, а радянська влада остаточно закріпила контроль над Західною Україною.

ОУН-УПА мала чітку структуру та ефективну систему підготовки як керівного, так і рядового складу, що базувалася на партизанській, підривної тактиках і системі наставництва. Щодо підготовки професійних кадрів для СБ, то тут виникало чимало проблем. Не дивлячись на досить ефективні методи навчання, організація підготовки стикалася зі значними труднощами. Підпільні умови діяльності та активна протидія радянських спецслужб змушували підрозділи постійно змінювати місця дислокації. Нестача ресурсів суттєво

ускладнювала можливість проведення повноцінного навчання. Масштабна підготовка фахівців була неможливою через необхідність високого рівня секретності. Додатково ситуацію ускладнювали постійні втрати бойових командирів і керівників, що зменшувало обсяг знань, які могли отримати новобранці та керівний склад.

РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН-УПА У ПЕРІОД З 1946 -1955 РОКИ

Служба безпеки ОУН-УПА у період з 1946 по 1955 роки була однією з найважливіших структур у боротьбі українських націоналістів проти радянської влади. Цей період охоплює завершення активної збройної боротьби ОУН-УПА та її подальше протистояння з репресивними органами СРСР. Служба безпеки виконувала функції військової контррозвідки, розвідки, забезпечувала безпеку підпільних структур та охороняла провідників ОУН і командирів УПА. В цей період основними завданнями СБ було виявлення та нейтралізація радянських агентів, боротьба з дезертирами, зрадниками, а також забезпечення внутрішньої дисципліни у підпільній мережі. Особливу увагу СБ приділяла контррозвідувальній діяльності, адже радянські спецслужби активно впроваджували агентуру в ряди ОУН-УПА, намагаючись зруйнувати її зсередини. З 1946 року радянська влада значно посилила репресії проти українського націоналістичного руху, використовуючи значні сили НКВС та МДБ. Такі події змусили ОУН-УПА змінити тактику ведення підпільної війни. Шляхом використання яких методів та засобів поговоримо далі.

2.1. Методи та засоби роботи Служби безпеки ОУН-УПА в умовах підпілля

Після переходу від відкритого військового протистояння проти радянських сил на підпільну боротьбу, змінилися методи та засоби її ведення. В першу чергу вони були розроблені беручи до уваги основні цілі радянських спецслужб. Саме після 1946 року у стратегічних планах СРСР акцентувалася увага на захопленні представників ОУН-УПА живими та оперативне використання отриманої від них інформації. Поряд з такими операціями проти українських націоналістів, у далекоглядних планах тодішні лідери СРСР вбачали можливість здійснення нищівних ударів по запільній частині підпільної боротьби. Вона полягала у відстеженні, арешті або нейтралізації членів родин, симпатиків та навіть

випадкових громадян. Саме в 1946 році відбулася одна з найбільших блокад під час проведення виборів до ВР СРСР під назвою «Велика блокада»²⁶. Метою операції було знищення повстанського руху шляхом створення щільної мережі блокпостів та оточення територій, де діяли загони УПА. Радянські війська разом із спецпідрозділами оточували села та ліси, в яких могли переховуватися повстанці, проводили обшуки, арешти та зачистки. Ця операція включала мобілізацію великих сил, зокрема регулярних військових частин та оперативників, а також широке використання агентурної мережі для викриття підпільників і симпатиків. Схожі операції проводилися і в 1947 році. У ході таких дій активно використовувалися агентурні засоби, за допомогою яких досить легко знаходилися погано замасковані криївки ОУН-УПА. У більшості випадків вони знищувалися разом з тими, хто там перебував.

З огляду на такі дії радянського уряду, представники ОУН-УПА розробляли нові механізми протидії. Важливу роль відіграли нещодавно створені малі збройні формування. Як зазначалося в одній зі вказівок проводу ОУН, «збройні акції мусять бути вічною пригадкою для народу, що тільки зброя є одиноким арбітром у вирішуванні всіх справ з окупантом»²⁷. Зокрема в цьому документі йшлося про необхідність «активізуватися безнастанно в збройних діях невеликого масштабу», здійснювати діяльність «невеликими групами з розгортання засідок на шляхах до райцентрів, обстрілювати гарнізони, ліквідовувати вислужницький елемент, застосовувати саботажні й ліквідаційні акції, ще дужче скріпити індивідуальний терор в містах»²⁸. У цей період було здійснено низку нападів на воєнізовані радянські батальйони. Зокрема було вбито близько 219 бійців, поранено близько 60 і взято в полон – 96²⁹.

²⁶ Ремарчук Т.І. Збройна боротьба комуністичного режиму проти українського визвольного руху на Львівщині (1943 – кінець 1950-х рр.). 2011. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/1687/1/Remarchuk%20T.%20Aftoref..pdf> (дата звернення: 19.09.2024)

²⁷ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. Том 2. Київ. 2008. С. 338 – 339.

²⁸ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. Том 2. Київ. 2008. С. 338 – 339.

²⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 2966, арк.. 26– 27.

Значно зросла роль розвідувальної та контррозвідувальної діяльності. Для ефективного виконання розвідувальних завдань використовувалися гарно підготовлені агенти. Шляхом впровадження своїх розвідників у структури радянських правоохоронних органів, СБ активно використовувала таку мережу для збору інформації та оперативного реагування на нові загрози та виклики. Основними об'єктами проникнення були місцеві органи влади, та інші державні установи. Але попри це, вагома увага приділялася впровадженню агентів в органи міліції та в військові батальйони. Підтвердженням таких пріоритетів у діяльності ОУН-УПА є події квітня 1946 року. Працівниками радянських спецслужб було заарештовано низку міліціонерів райвідділів МВС. Їх звинувачували у роботі на націоналістів і у спонсорстві повстанців зброєю та боєприпасами. Після цього в травні московське керівництво видало розпорядження щодо проведення глибокого очищення всіх підрозділів МВС від можливих представників ОУН-УПА³⁰.

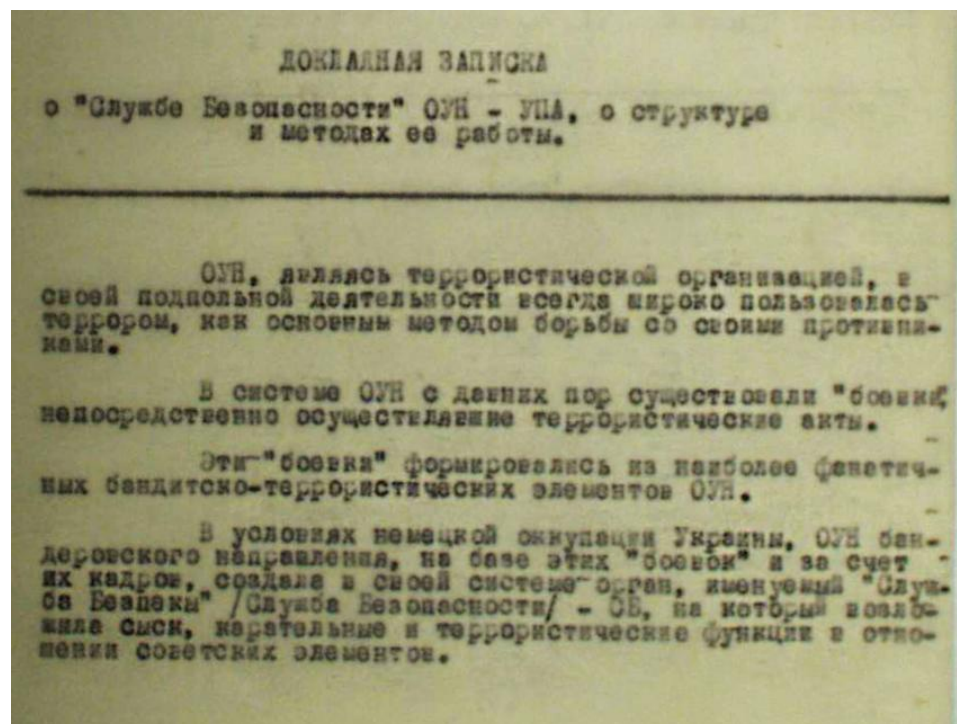

Рисунок 2.1. – Приклад докладної записки щодо діяльності СБ ОУН-УПА

³⁰ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. Том 2. Київ. 2008. С. 340 – 341.

Характерним явищем для післявоєнного періоду було використання так званих «істребеків» для протидії підпільному руху. До таких винищувальних батальйонів силою мобілізували тих, хто не був на фронті в період Другої світової війни, неповнолітніх юнаків, поляків які вороже ставилися до ОУН-УПА та несвідому частину населення. Також до цих структур часто приєднувалися кримінальні авторитети для отримання матеріальної вигоди. «Істребеки» грабували і били селян, займалися свавіллям на місцях, застосовували насильницькі методи вивідування інформації та чинили самосуд. СБ активно протидіяла цьому руху і наголошувала на тому, «якщо ви не хочете померти як лакеї комуністичного режиму, то кидайте службу»³¹.

Оскільки досить нерідким явищем серед підпілля було проникнення в його структури радянської агентури, важливу роль в протидії цим явищам була гарно організована контррозвідувальна діяльність. Шляхом жорстких допитів та тотальної перевірки підозрілих осіб серед членів ОУН-УПА, час від часу представники СБ виявляли агентів НКВС і МДБ серед своїх лав. Нерідко після розслідувань відбувалась ліквідація виявлених зрадників або агентів СРСР.

Окрім протистояння радянським спецслужбам, ОУН-УПА вела активну боротьбу з представниками Польщі, адже частина етнічних українських земель знаходилася на її території. Може виникнути хибне враження щодо того, що протидія полякам була легшою, ніж протистояння з представниками СРСР. У 1946 році ОУН-УПА зазнали значних втрат у протистояннях на території Польщі. Після таких важких потрясінь, представниками СБ ОУН-УПА проаналізувалися нові методи діяльності польських спецслужб і було змінено тактику ведення боротьби³². Про це свідчить інструкція 1946 року «Про підвищення пильності УПА у зв'язку з новою тактикою Війська польського».

³¹ Мизак Н.С. Боротьба УПА-«Захід» і збройного підпілля ОУН на західноукраїнських землях (1942 – 1960 рр.). Чернівці. 2011. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Myzak_Nestor/Borotba_UPA-Zakhid_i_zbroinoho_pidpillia_OUN_na_zakhidnoukrainskykh_zemliakh_1942-1960_rr.pdf (дата звернення: 03.10.2024)

³² В'ятрович В.М. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. – Т. 2: Війна під час війни. 1945 – 1947. Львівський національний університет імені Івана Франка. Центр досліджень визвольного руху. Львів. 2011. С. 576.

Там йшлося про те, що «ВП, вишколене більшовиками, примінює щораз частіше методи хитрощів, підступу і несподіваних нічних засідок та нічних наскоків»³³. Одним з вагомих факторів протидії значним втратам у живій силі була маневреність у пересуваннях підрозділів ОУН-УПА. Також акцентувалася увага на конспірації: використанні кодів, шифрів та інших методів підвищення рівня секретності.

У протистоянні з військом польським, важливу роль відігравали централізовані поставки продовольства. Оскільки більшість сутичок відбувалися на території тодішньої Польщі, у українських повстанців не було можливості брати продовольство у своїх однодумців, тобто цивільних. Тому члени ОУН-УПА час від часу конфісковували продукти у польського населення. З метою зменшення невдоволення серед місцевих мешканців, СБ був розроблений новий метод постачання продовольства. Він був затверджений в інструкції яка була видана у квітні 1946 року. В ній зазначалося, що збір продовольства має відбуватися «в формі зцентралізованої, упорядкованої збіркової акції, сполученої з відповідно підготовленою політично-пропагандивною акцією»³⁴. Таким чином, інформаційна політика ОУН-УПА щодо польського населення значно пом'якшувала наслідки їх діяльності на території Польщі.

Окрім діяльності на території Польщі та Радянського Союзу, у 1946 році представники ОУН-УПА здійснили низку рейдів на територію Словаччини, з метою протистояння більшовицькій владі. Однією з найвідоміших операцій на цій території був рейд під назвою «тріумфальний похід». Основною метою такого рейду було здійснення пропагандистської діяльності на території Словаччини. Представники ОУН-УПА поширювали листівки польською, українською та словацькою мовами. Акцент в таких інформаційних акціях робився на визволенні українських земель, демократизації серед представників ОУН-УПА і на образі визволителів.

³³ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. Том 2. Київ. 2008. С. 340 – 341.

³⁴ ГДА СБ України. – Збірник документів про структур і антирадянський характер діяльності ОУН і УПА за період 1943 – 1954 рр. – Інструкція від 8.04.1946 р. Постій.

Одним з нових методів протистояння з радянською росією було залучення іноземних партнерів. На жаль ця ініціатива не стала успішною, але вона є вагомою для історичної спадщини ОУН-УПА. Прикладом такої зовнішньополітичної діяльності є відповідь прем'єру Великої Британії В. Черчиллю на його промову у місті Фултон. Під час свого виступу, В. Черчилль акцентував свою увагу на небезпеці комуністичного режиму і Радянського Союзу загалом. Дізнавшись за таку жорстку позицію лідера Британії, українські націоналісти ОУН та УПА у співпраці з СБ створили документ під назвою «Відповідь плану Черчилля».

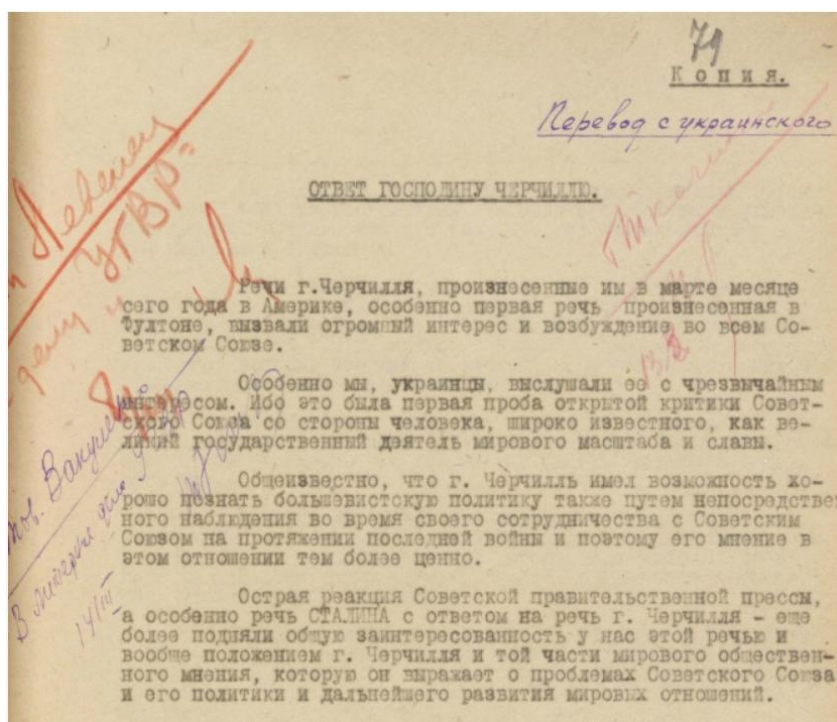

Рисунок 2.2. – «Відповідь плану Черчилля від представників ОУН-УПА»³⁵

Сподіваючись на підтримку зі сторони західного політика, в ньому було висвітлено позицію українського народу щодо дій Радянського Союзу. Нижче наведено декілька основних тез з документу.

«Цілком зрозуміло, що величезна більшість населення Радянського Союзу, дуже невдоволена радянською владою, особливо ми, українці, та інші народи,

³⁵ Скрипник О. Промова Черчилля у Фултоні і реакція на неї українців. Історична правда. 2024. URL: <https://www.ispravda.com.ua/articles/2023/03/21/162497/> (дата звернення: 29.09.2024)

поневолені національно і соціально московсько-більшовицьким невідільницьким диктаторським тоталітарним режимом, з радістю сприйняли виступ В. Черчилля, оскільки очевидно з його промови і з політичної ситуації, яка склалася навколо неї, що і в культурному світі пізнають і дедалі краще усвідомлюють більшовицьку політику»³⁶.

«У нас в Україні вже кілька років триває важка напружена боротьба всього народу проти московсько-більшовицької неволі і тиранії. Весь наш народ бореться з величезною відвагою проти чужого, тиранічного панування за свою свободу і незалежність. В останні роки ця боротьба набула надзвичайно широкого розмаху і перетворилася на справжню війну. Так само й Балтійські країни, насильно й штучно загарбані москвою, покинуті рештою світу, борються за своє визволення»³⁷.

«Не багато є в світі народів ,які пролили б за свою незалежність стільки крові і понесли стільки жертв, скільки понесла їх Україна і скільки несе їх наша батьківщина до сьогоднішнього дня»³⁸.

Вищезгаданий документ був першою звісткою про наявність значних опозиційних сил всередині СРСР після закінчення Другої світової війни. Великий акцент в листі також робився на неможливість перемоги над Радянським Союзом та його політикою без участі інших народів, зокрема і українців. Наголошувалось, що СРСР і наділі зможе проводити свою загарбницьку політику тільки після того, як захопив і поневолив Україну.

Як пізніше зазначала низка дослідників та західних високопосадовців, співпраця між ОУН-УПА та західними розвідками принесла досить незначні

³⁶ Промова Черчилля у Фултоні і реакція на неї українців. *Служба зовнішньої розвідки України*. 2023. URL:

<https://szru.gov.ua/history/stories/promova-cherchyllya-u-fultoni-i-reaktsiya-na-nei-ukraintsiv> (дата звернення: 23.09.2024)

³⁷ Промова Черчилля у Фултоні і реакція на неї українців. *Служба зовнішньої розвідки України*. 2023. URL:

<https://szru.gov.ua/history/stories/promova-cherchyllya-u-fultoni-i-reaktsiya-na-nei-ukraintsiv> (дата звернення: 23.09.2024)

³⁸ Промова Черчилля у Фултоні і реакція на неї українців. *Служба зовнішньої розвідки України*. 2023. URL:

<https://szru.gov.ua/history/stories/promova-cherchyllya-u-fultoni-i-reaktsiya-na-nei-ukraintsiv> (дата звернення: 23.09.2024)

переваги. Більшість іноземних союзників пояснювали такі результати неможливістю діяльності окремих агентів в такій поліцейській державі як СРСР. Через це був і досить низький рівень підтримки і віри у визвольну боротьбу ОУН-УПА. Ще одним фактором який унеможлилював співпрацю українських націоналістів і представників західного світу – витік таємної інформації. Для спецслужб СРСР не було новиною співпраця ОУН-УПА з урядами інших країн. Вони усіяко перешкоджали цій діяльності і навіть у 1946 році було випущено наказ для МВС України де зазначалося, що СРСР веде боротьбу не з ОУН-УПА, а «з агентурою розвід органів»³⁹.

У період з 1947 по 1949 роки вагому роль у визвольній війні відіграло збройне підпілля. Значну роль у військових та оперативних заходах які відбувалися в ці роки відігравала СБ ОУН-УПА. Зокрема було змінено тактику ведення військових операцій. Про це зазначалося у звітах радянських спецслужб у 1947 році. Зокрема, впродовж цього року, на території Львівщини було здійснено близько 342 озброєні атаки⁴⁰. На заміну методам ведення партизанської війни вказував той факт, що на відміну від попередніх років, у об'єктах здійснення підривної діяльності превалювали прорадянські громадяни. Тільки після цього йшли радянськи державні установи, представники спецслужб та виборчі діляниці.

Робота в постійній напрузі потребувала залізної дисципліни. За цим аспектом визвольної боротьби значною мірою відповідала СБ ОУН-УПА. У якості каральних методів, в залежності від тяжкості порушення, за недотримання норм та правил поведінки було обрано:

– Попередження. Здебільшого виносились за незначні порушення, такі як недотримання правил поведінки або неуважність під час виконання обов'язків. Попередження могли бути як в усній, так і у письмовій формах. Це було превентивним заходом для утримання дисципліни.

³⁹ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. Том 2. Київ. 2008. С. 345 – 346.

⁴⁰ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. Том 2. Київ. 2008. С. 349 – 350.

– Позбавлення посади або пониження в званні. Якщо член ОУН-УПА не виконував наказів або виявляв слабку підготовку чи відсутність бойового духу, його могли позбавити посади або понизити в званні. Це ставало уроком для інших, щоб уникати подібних помилок.

– Ізоляція. Більш строга міра покарання. Здебільшого призначалася за недбале ставлення до конспірації чи непослух у важливих питаннях.

– Фізичне покарання. Існували випадки фізичних покарань, коли порушення дисципліни становило під загрозу діяльність всієї організації. Такі дії були здебільшого пов'язані з п'янством або розголошенням важливої інформації.

– Смертна кара. Найжорсткіше покарання за недотримання дисципліни. Такий вид покарання застосовували за зраду, дезертирство, співпрацю з радянськими спецслужбами. Смертні вироки виносилися після ретельного розслідування та суду, організованого Службою безпеки ОУН. Виявлених зрадників та агентів радянських спецслужб ліквідовували для збереження таємності і безпеки підпілля. Таке покарання здебільшого було за ігнорування наказів вищого командування і прийняття власних рішень, які суперечили загальній стратегії підпілля. Такі дії підривали діяльність ОУН-УПА і наражали на небезпеку інших учасників руху. Після ретельних перевірок зі сторони СБ, таких людей страчували. Такі страти були публічними, адже вони мали на меті зміцнити дисципліну і показати, що навіть високі чини не є недоторканими.

СБ ОУН-УПА діяли згідно встановлених правил які підкріплювалися законодавчими актами або наказами. Треба зауважити, що документи які видавалися реферантурою ОУН значно відрізнялися від нормативних актів СБ. Це робить особливими підстави діяльності СБ, а отже є одним з засобів у підпільній боротьбі. Оскільки у вищого керівництва ОУН не було значного законотворчого досвіду, на відміну від політичного та військового, це ускладнювало ситуацію з якістю нормативних актів всередині організації. Тим не менш, зміст документів складався з простих і зрозумілих термінів і був направлений на звичайну людину – рядового солдата, який не має належної

освіти, але за допомогою простих поступових кроків міг зрозуміти специфіку своєї роботи. Також через підпільну діяльність, вагомим фактором була лаконічність у нормативних актах. Це робилося з метою зменшення можливості агентів радянської влади здобути великий масив даних у разі втрати документу. Загалом, основним джерелом для підготовки нормативних документів були подібні акти вилучені у німецьких чи червоноармійських військових, чи конфісковані у цивільних мешканців⁴¹.

Цей проміжок часу можна охарактеризувати періодом переходу до підпільної боротьби. В цей період ОУН-УПА змінили методи ведення опору, зосередившись на розвідувальній та контррозвідувальній діяльності. Радянська влада відповідала масовими блокадами, арештами та репресіями, намагаючись знищити рух. Водночас, українське підпілля зміцнювало дисципліну та впроваджувало жорсткі покарання для зрадників і порушників, включно зі смертною карою. Документи і правила, якими керувалися підпільники, були максимально простими та лаконічними, що відповідало умовам конспірації і забезпечувало ефективність боротьби в складних умовах під радянським тиском.

2.2. Аналітична та оперативна діяльність Служби безпеки ОУН-УПА

Після переходу до підпільної боротьби, значну роль в успішності проведення операцій відігравала перевірена та оперативна інформація. Аналітична робота СБ ОУН-УПА полягала у безперервному зборі та обробці інформації яка надходила від розвідників і інформаторів. Акцент робився на дослідженні тих даних, які вказували на радянські війська та спецслужби, а саме їх розташування, чисельність, майбутні плани та операції. Також немаловажливу роль у інформаційно-аналітичній діяльності відігравали дані щодо можливих агентів всередині організації. Відбувався активний пошук свідчень про

⁴¹ Марцінків Р.Р. Специфіка розвідувальної та контррозвідувальної діяльності Служби безпеки Організації українських націоналістів. 2019. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.54-2.pdf#page=116> (дата звернення: 19.09.2024)

діяльність агентів НКВС та МДБ у лавах ОУН-УПА та серед цивільного населення. Такі дії зі сторони аналітичних підрозділів СБ ОУН-УПА давали можливість оперативно визначати найбільш небезпечні напрямки діяльності радянських спецслужб, таких як блокади, арешти чи мобілізація агентурної мережі. У цей період функціонування, СБ значно посилювався так-званий інформаційний контроль. Він був однією з базових функцій СБ, який дозволяв підвищити рівень безпеки під час обміну даними. Всі листи, комунікація, навіть кореспонденція між підрозділами проходили через аналітичний контроль для перевірки на можливі витoki інформації.

Треба зазначити, що Служба безпеки розрізняла два основних типи інформаторів:

- 1) Принагідні. Такі особи випадково мали змогу спостерігати певні події або дізнаватися про щось важливе від учасників підпілля чи інших осіб. До них відносились кушові та рядові члени ОУН та боївки;
- 2) Вишколені. Це були спеціально підготовлені особи чи підпільники, які отримали цілеспрямовані вказівки щодо збору інформації⁴².

Окрім СБ ОУН-УПА аналітичної роботою займалися і інші підрозділи. До них можна віднести:

Інформаційну службу УПА. Такі окремі підрозділи займалися збором розвідувальної інформації про дії ворогів. Ці служби збирали дані про пересування ворожих військ, готували аналітичні звіти для військових операцій, а також опрацьовували отриману інформацію для запобігання атакам на повстанські загони.

Окремі пропагандистські відділи. Аналітична робота також включала моніторинг настроїв населення та створення відповідних пропагандистських матеріалів. Ці підрозділи аналізували інформаційні потоки, настрої серед місцевих мешканців і відповідали за підтримання морального духу та

⁴² РОЗВ ОУН (1945–1955 рр.). *Служба зовнішньої розвідки України*. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/ukrainska-povstanska-armiya-rozvidcha-sluzhba-19451955-rr> (дата звернення: 19.09.2024)

мобілізацію всередині ОУН-УПА. Важливими були і дії для дискредитації радянської пропаганди шляхом інформування населення через роздачу листівок, чуток та шляхом використання інших методів.

Розвідувальні відділи при штабах. Такі відділи були відповідальні за збір інформації про ворога та її аналітичну обробку для планування бойових операцій. Аналітики цих відділів працювали з агентурою на місцях, оцінювали ризики та загрози для повстанських підрозділів, координували їхні дії на основі отриманих даних.

Щодо оперативної діяльності СБ ОУН-УПА, то вона здійснювалась з метою швидкого знешкодження потенційної загрози на базі перевіреної інформації. Вона відігравала ключову роль у структурі СБ в кінці 1950 років, оскільки саме тоді відбулася активізація діяльності радянських спецслужб з проведення пропагандистських та дезінформаційних операцій. Одним з прикладів таких дій є операція 1955 року під назвою «Сувенір»⁴³. Основною метою цієї операції було проникнення до лав ОУН-УПА через дезінформування її представників. Здебільшого такі дії відбувалися завдяки підробці документів та створенню надійних легенд для своїх агентів. Сама назва «Сувенір» використовувалась для позначення агентів всередині радянських спецслужб, яких НКВС інтегрував у середовище УПА, або ж спеціальних операцій, коли упівці отримували фальшиву інформацію чи матеріали з метою дезінформації. Гра «Сувенір» включала різні засоби дезінформації, зокрема використання фальшивих наказів, документів і повідомлень для внесення хаосу в діяльність підпілля. Це призводило до внутрішніх конфліктів і сумнівів серед лідерів УПА, а також до страти невинних осіб, звинувачених у співпраці з ворогом. Операція була доволі успішною для радянських спецслужб, оскільки їм вдалося завдати серйозних втрат керівництву ОУН.

⁴³ Скрипник О. «Сувенір» для засновника Служби безпеки ОУН Миколи Лебеда. *Історична правда*. 2024. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/07/23/164136/> (дата звернення: 20.09.2024)

Оперативне реагування на такі дії мало стати ключовим аспектом у протидії радянській політиці щодо ОУН-УПА. Але станом на 1950 рік націоналісти мали досить багато внутрішніх проблем та значне зменшення кількості членів організації. Це призводило до нерідких випадків засудження невинних та погіршення діяльності СБ через відсутність професійних кадрів. Операція «Сувенір» та їй подібні стали важким ударом для ОУН-УПА. Не дивлячись на спроби націоналістів на рівних протистояти радянським спецслужбам, в цей період зробити це не вдалося і представники ОУН-УПА були змушені ще більше піти в підпілля.

2.3. Специфіка контррозвідувальної діяльності ОУН-УПА та боротьби з радянськими спецслужбами

Контррозвідувальна діяльність ОУН-УПА в період з 1946 по 1955 роки була направлена на протидію НКВС. Це було досить важким завданням, адже ця силова структура мала значні ресурси в організації розвідувальної діяльності. Тим не менш, СБ використовувала свої сильні сторони для протидії діям СРСР. Суворі конспірації були однією з них. Для цього представники СБ під час комунікації та передачі інформації використовували псевдоніми, паролі, умовні позначення та секретні зустрічі. Структура ОУН була ієрархічно побудована таким чином, що керівники знали лише обмежену кількість людей, щоб зменшити ризик зради. Всі переміщення членів організації ретельно контролювалися. Одним з ефективних механізмів протидії радянським спецслужбам в контексті контррозвідувальної діяльності було використання агентів впливу. Окрім своєї агентурної сітки, СБ використовувала радянських агентів для підривної діяльності всередині спецслужб СРСР. Підозрюваних агентів могли перевербувати або дезінформувати, щоб вони передавали радянським спецслужбам фальшиві відомості. Це дозволяло збивати з пантелику ворога та захищати справжніх повстанців. Немаловажливу роль у підтримці контррозвідувальної діяльності відігравали представники місцевого населення.

Через їх підтримку представники СБ могли розраховувати на додаткові дані про ворога. Окремі громадяни займалися збором інформації, надавали сховок та іншу підтримку, зокрема продовольчу. Це дозволяло УПА оперативно отримувати відомості про дії НКВС і планувати захисні заходи. Місцеві жителі часто попереджали про наближення радянських військ, що дозволяло уникнути арештів та нападів. Однією з важливих частин контррозвідувальної діяльності були каральні акції проти тих, хто співпрацював з радянськими спецслужбами. Відомих зрадників, агентів НКВС або осіб, яких підозрювали у співпраці з ворогом, страчували, щоб запобігти подальшим витокам інформації і деморалізувати інших можливих зрадників⁴⁴.

Висновки до розділу 2

Отже, у період підпільної боротьби після 1946 року, СБ ОУН-УПА адаптувала свої методи для протидії радянським спецслужбам, які посилили репресії та блокади. Важливими стали розвідувальна та контррозвідувальна діяльність, впровадження агентів у радянські структури та маневреність у бойових операціях. Значну роль відігравали невеликі групи, які діяли через засідки та саботажі. Водночас, Служба безпеки ОУН-УПА жорстко карала за зради та порушення дисципліни, включно зі смертною карою. Нормативні документи були простими й лаконічними, що відповідало вимогам конспірації.

Основні напрямки аналітичної діяльності полягали у зборі, обробці та аналізі інформації про дії радянських військ, спецслужб, а також пошуку і нейтралізації агентури, яку НКВС намагався впровадити в ряди повстанців. Аналітична робота охоплювала систематичний моніторинг місця розташування радянських підрозділів, їхні тактичні плани та інфільтрацію агентів у ряди ОУН-УПА. Важливою частиною аналітичного процесу було дослідження настроїв

⁴⁴ Вітик І. Розвідувальна, контррозвідувальна та диверсійна діяльність Служби безпеки ОУН (б) – спецслужби Українського підпілля другій половині 40-х і на початку 50-х років XX століття.

Коректа. URL:

<http://www.korekta-vvk.com/chytnia/avtory/vityk/3-2> (дата звернення: 20.09.2024)

серед населення та оцінка можливих ризиків проникнення ворожої агентури. Завдяки збору і аналізу розвідувальних даних повстанці могли організовувати оборонні та наступальні дії більш ефективно, уникаючи небажаних зіткнень або пасток.

Оперативна діяльність СБ включала швидке реагування на отриману інформацію, спрямоване на знешкодження загроз, таких як арешти агентів, запобігання атакам на повстанців і руйнування радянських інформаційних мереж. СБ впроваджувала сувору конспірацію, контроль за комунікаціями і внутрішні чистки для запобігання витоку інформації.

Контррозвідувальна діяльність включала жорсткі заходи проти агентів НКВС, які діяли серед повстанців і цивільного населення. СБ ОУН-УПА активно виявляла та нейтралізувала ворожих агентів, використовуючи методи контррозвідки, такі як дезінформація ворога, перевербування агентів і створення складної системи паролів та умовних позначень для внутрішньої комунікації.

Операція «Сувенір» 1955 року, яка полягала у введенні фальшивих документів та агентів у середовище УПА, виявила вразливість українського підпілля до дезінформаційних атак. Радянські спецслужби досягли значних успіхів у цій операції, що призвело до численних арештів та втрат у лавах ОУН-УПА. Попри це, націоналісти продовжували активну боротьбу підвищуючи рівень конспірації та вдосконалюючи методи аналітичної і оперативної роботи.

Загалом, діяльність СБ ОУН-УПА у період підпільної боротьби показала високу ефективність у протидії ворожим спецслужбам, незважаючи на значні ресурси і перевагу радянських органів. Проте, операції на кшталт «Сувеніра» серйозно підірвали довіру всередині організації та спричинили внутрішні конфлікти, що зрештою сприяло послабленню націоналістичного руху.

РОЗДІЛ 3. РОЛЬ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН-УПА В ОРГАНІЗАЦІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІНИ

3.1. Оперативно-тактичні дії Служби безпеки ОУН-УПА в умовах боротьби з НКВС і МДБ

Після завершення Другої світової війни і переходу ОУН-УПА до визвольної боротьби українського народу, тактика її ведення змінювалась в залежності від обставин в яких опинялися українські націоналісти. На зміну прямим військовим діям проти урядів СРСР та Польщі прийшли підпільні бої. Нова тактика ведення боротьби СБ ОУН-УПА у 1947 році передбачала наступне: «перехід в глибоке підпілля; розбитися для дій на дрібні групи (2–3 особи); діяти із-зі кута, засідок, переважно вночі; оминати зустрічі з службовими нарядами Внутрішніх військ, не вступати в бій, розсереджуватись; маскуватись у форму противника та під місцевих жителів, насаджувати власну агентуру в місцеві радянські органи та установи; у випадку оточення не здаватися, битися до останнього»⁴⁵. Хотілося б зробити акцент на останньому постулаті. Таке розпорядження керівництва ОУН-УПА значною мірою говорить про високий рівень мотивації представників націоналістів на початку 1947 року.

Такі зміни у тактиці ведення бойових дій повстанцями змушували Радянський Союз та представників Польщі робити контрзаходи по нейтралізації переваги націоналістів у «прихованій» війні. У цьому ж році було прийнято рішення щодо остаточного знищення західного підпільного руху підрозділами МДБ УРСР. Це, в свою чергу, вказувало на те, що на зміну повномасштабним військовим діям зі сторони радянського уряду, прийшла подібна тактика яку використовували ОУН-УПА – з обмеженим використанням прямих військових

⁴⁵ Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939 – 1955. 2005. С. 582 – 587. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003178 (дата звернення: 28.09.2024)

операцій. Акцент робився на агентурній діяльності, зокрема на поглиблення та розширення інформаційно-агентурної сітки, з метою проникнення в структури ОУН-УПА. Це робилося для встановлення розкладу оперативно-тактичних дій підпільників, нейтралізації їх керівників та інших внутрішніх підливних дій.

В таких досить складних умовах функціонування, СБ ОУН-УПА і головні керівники організації мусили розробити план створення власної держави. Це було необхідно для продовження ефективної боротьби і можливої підтримки новоствореної держави зі сторони західних країн. В таких умовах основними завданнями ОУН-УПА стали: «утруднити більшовикам виконання їхніх політичних та соціально-економічних планів, не дозволити їм закріпитися на Західній Україні, завдавати втрат у людях; скріпити українські народні маси в їх опорі заходам радянської влади, підготувати їх до остаточної боротьби в ім'я побудови незалежної української держави»⁴⁶.

Окрім вище перелічених заходів ведення тактичної війни проти прорадянських сил, ОУН-УПА не обмежувало свою діяльність тільки у військовій та політичній площині. Вагому роль у ефективності діяльності СБ ОУН-УПА відігравала пропагандистська діяльність. Відповідно, засновуючись на новій тактиці, вже у 1948 році націоналісти вдарили по одній з головних ініціатив тодішнього радянського керівництва – колективізації сільського господарства. Активно проводилася комунікація з селянами щодо їх неприєднання до цієї ініціативи, поширення антирадянських листівок та інші методи боротьби. Звичайно існував і конвенційний спосіб боротьби з колективізацією. Основними об'єктами впливу представників СБ ОУН-УПА на подальший розвиток радянської політики в селі стали: прорадянські керівники та активісти, матеріальна база створених колгоспів, підпільні прихильники колективізації. У другій частині 1948 року, представники ОУН-УПА здійснили близько 155 нападів на колгоспи з метою знищення сільськогосподарського

⁴⁶ Літопис УПА. – Т. 10: Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. – Кн. 3: 1949-1952 / Відп. ред. Є. Штендера; Співред. П. Потічний. – Торонто; Львів. Літопис УПА. 1994. С. 141 – 142.

реманенту, приміщень та іншого майна⁴⁷. Треба зазначити, що в антиколгоспній діяльності, співробітники СБ робили ставку на проникненні своїх агентів на керівні посади в колгоспах та органах місцевої влади.

Про тактику та стратегію боротьби ОУН-УПА у цей період розповідав В. Дишкант. Він був одним з поплічників С. Бандери і довгий час перебував за кордоном. Після зміни курсу у визвольній боротьбі, С. Бандера відіслав В. Дишканта до УРСР, щоб донести до підпілля тонкощі нових оперативно-тактичних дій. Натомість, його було викрито спецслужбами Польщі під час його перебування в цій країні. Після захоплення, В. Дишканта було передано уряду СРСР. Під час довгих допитів, він розповів, що важливою є «демобілізація УПА, звести до мінімуму бойові виступи, які завдають більше шкоди ніж користі. Акцент робився на організаційну, агітаційно-пропагандистську і антирадянську розвідувальну діяльність, шкідництво та прихований саботаж із застосуванням тільки у виключних випадках бойових виступів»⁴⁸. Також, за його словами, розглядалася можливість створення ще однієї окремої організації ОУН, яка б складалася з людей, не пов'язаних з підпіллям.

Така зміна тактики ведення підпільної боротьби призвела і до змін у діяльності безпосередньо всередині СБ. Наприкінці 1949 року, ця структура стала останнім рубіжем оборони ОУН-УПА. Для цього періоду її функціонування, з тактичної точки зору, було притаманно: протистояння внутрішнім ворогам та агентам, які знаходилися всередині визвольного руху; ретельно перевіряти нових кадрів після їх входження до підпілля; проведення оперативних дій після захоплення працівників радянської міліції з метою отримання необхідних даних про плани і переміщення ворога; навмисне звільнення «сексотів» з полону, з метою введення в оману співробітників радянських спецслужб; запобігання діяльності радянської пропагандистської

⁴⁷ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. Том 2. Київ. 2008. С. 359 – 360.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф.263, №69258, т.1, арк.291

машини всередині націоналістів, підтримка морального духу; вироблення серед агентів ОУН-УПА стійкості до вербування з боку МДБ⁴⁹.

Як вже зазначалося раніше, на зовнішній арені діяльність СБ мала на меті розповсюдження націоналістичної літератури й кличів націоналістичного руху. Також однією з особливостей такої діяльності було ведення профілактичних бесід з вчителями східних районів УРСР⁵⁰. Головною метою таких бесід було роз'яснення представникам освіти про неприпустимість вихваляння радянського режиму⁵¹. У разі непокори, таких осіб було дозволено брати на допит, але без можливості ліквідації, адже це могло викликати підозри зі сторони СРСР⁵². З метою забезпечення безпеки цивільного населення, Служба безпеки ОУН-УПА організовувала систему самооборони в селах, де місцеві жителі допомагали упівцям захищатися від каральних акцій НКВС та МДБ.

Тим не менш, з плином часу спроможність націоналістів вести активну підпільну боротьбу все більше зменшувалася. До середини 1950-х років майже усі підрозділи ОУН-УПА було знищено. Здебільшого боротьбу вели окремі особи або групи по 2-3 людини. Але представники підпілля не склали зброї і продовжували свою боротьбу за іншою тактикою. Вони намагалися влаштуватися до державних промислових підприємств, установ та на інші об'єкти господарства. Основною метою таких дій було отримання можливості і надалі вести боротьбу проти радянського режиму.

⁴⁹ Щур І. Український визвольний рух на Наддніпрянщині у 1920 – 1955 роках: історіографія проблеми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Випуск №17. 2009. URL:

<https://istznu.org/index.php/journal/article/view/2149/2001> (дата звернення: 30.09.2024)

⁵⁰ Як ОУН боролася за СХІД УКРАЇНИ: Пропаганда СРСР та українські націоналісти на Донбасі. Параграф. 2023. URL:

https://www.youtube.com/watch?v=kfyzp-QrLbc&ab_channel=%D0%9C%D0%B8-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0 (дата звернення: 08.10.2024)

⁵¹ Антонюк Я. Протидія Служби безпеки ОУН(Б) політично-пропагандистським та культурно-освітнім заходам радянської влади на території ПЗУЗ (1946—1951 рр.). Науковий збірник. Випуск №17. Львів, 2012. С. 222-245. URL:

<http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/66553> (дата звернення: 26.09.2024)

⁵² Пагіря О. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-східної та Південної України. 2013. URL:

http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Mandriv_2013_1_3.pdf (дата звернення: 26.09.2024)

Радянська влада, в свою чергу, застосовувала жорстокі методи боротьби, включаючи масові репресії, депортації та розстріли цивільного населення, підозрюваного у співпраці з ОУН-УПА. Операції проти підпілля проводилися масштабно, з залученням спеціальних військових частин, а також психологічних методів тиску, таких як створення фальшивих загонів УПА, які дискредитували рух. Незважаючи на значну перевагу радянських сил, оперативно-тактичні дії СБ ОУН-УПА дозволили значно затягнути боротьбу за незалежність України, зберігаючи партизанський опір аж до середини 1950-х років. Партизанська тактика, глибока конспірація і підтримка населення стали ключовими елементами успішної боротьби українського підпілля.

3.2. Забезпечення безпеки керівництва ОУН-УПА та захист від провокацій

Однією з найважливіших функцій Служби безпеки ОУН-УПА як головного правоохоронного органу був захист лідерів націоналістичного руху. Безпека керівників організації відбувалася у декілька етапів, кожен з яких мав ключове значення. Одним з таких засобів була конспірація та децентралізована структура управління.

Керівництво ОУН-УПА та інші важливі учасники підпілля були змушені працювати в умовах постійної загрози їх життю та здоров'ю. Також завжди була небезпека через можливе виявлення та арешт керівників. Через це однією з базових потреб для лідерів підпілля було дотримання принципів конспірації. Для цього використовувалися методи пов'язані зі зміною місця проживання та різноманітністю псевдонімів. При зміні місця перебування перевага надавалася віддаленим і важкодоступним районам, зокрема лісам та скелястій місцевості⁵³. Окрім активного використання псевдонімів, важливим аспектом захисту була

⁵³ Ільницький В. Перебудова діяльності українських націоналістів у карпатському краї ОУН (кінець 1940-х – 1950-ті роки). *Українські історичні студії*. 2016. URL: <http://phh.dspu.edu.ua/article/view/123181> (дата звернення: 27.09.2024)

наявність у кожного з лідерів ОУН-УПА фальшивих документів. Це дозволяло на деякий час зберегти анонімність при спробі викриття радянськими спецслужбами. Такі заходи були обов'язковими для усіх керівників.

Іншим аспектом забезпечення безпеки була децентралізація управління. Підрозділи та керівники ОУН-УПА структурувалися так, щоб уникнути можливих контактів з СРСР. Якщо ж таке ставалося, то така структура давала можливість уникнути можливих великих втрат, арешту та загибелі як керівників, так і наближених осіб. Організаційна структура була мережевою, що дозволяло локальним командирам і керівникам діяти незалежно, мінімізуючи ризик втрати контролю над рухом. В контексті конспірації досить важливим аспектом функціонування керівної ланки організації був правильний розподіл повноважень⁵⁴. СБ ОУН-УПА з метою зменшити ризику ліквідації або арешту усього керівного складу організації, у випадку втрат, окремі особи виконували спеціальні функції, які могли бути оперативно передані іншим.

Окрім конспірації та децентралізації влади, важливим аспектом у забезпеченні безпеки лідерів ОУН-УПА була їх безпосередня охорона та безпека. Цей аспект діяльності СБ ОУН-УПА був покликаний не тільки забезпечувати фізичну охорону людини, а і створення багаторівневої системи попередження викриттів та нападів. Для цього було створено спеціальні охоронні загони. Вони функціонували поряд з розміщенням лідерів націоналістів і склалися переважно з досвідчених бійців які перевірялися роками в боях. Саме такі загони відповідали за безпеку керівників як на локації, так і під час пересування. Також існувала спеціальна система укриттів. Вона передбачала побудову спеціальних бункерів та підземних сховищ, які називались криївками. Саме так переховувалися керівники ОУН-УПА під час облав, які здійснювали радянські спецслужби. Криївки були побудовані так, що могли забезпечити тривале перебування людини всередині. Їх маскуванню відбувалася під природні

⁵⁴ Ханас В. Бортьба на західноукраїнських землях проти окупантів у другій пол. 40-х – 50-х роках 20 століття. URL:

<http://phh.dspu.edu.ua/article/view/123181> (дата звернення: 27.09.2024)

об'єкти та звичайні сільські господарства. Здебільшого такі помешкання розташовувалися в лісах та гірській місцевості, що було ще однією тактикою захисту керівників ОУН-УПА. Це дозволяло уникати прямого контакту з радянськими військами і зменшувало ризик виявлення.

Одним з основних завдань протягом усього часу функціонування СБ ОУН-УПА була контррозвідувальна діяльність. Вона відігравала ключову роль і у захисті основних керівників. Однією з найбільших загроз були радянські агенти, які намагалися впровадитися всередину націоналістичного руху. Однією з задач під час такого проникнення була ліквідація головних керівників націоналістів. Тому по відношенню до таких людей, СБ використовувала наступні методи боротьби:

- Перевірка новобранців. Перед тим як надати доступ до інформації, нові кандидати на членство у ОУН-УПА мали пройти ретельну перевірку. Під час такої перевірки використовувалися спеціальні випробування на лояльність та ідеологічну відданість.

- Фільтрація осіб. Розповсюдженою практикою всередині ОУН-УПА були підозри щодо співпраці конкретної особи з ворогами націоналістів. Якщо таку людину не могли притягнути до відповідальності та достеменно визначити її причетність до тих чи інших зв'язків з ворожою стороною, вона обмежувалась у доступі до критичної інформації, а також переводилась на нижчу посаду.

- Інформаційна ізоляція. Керівництво ОУН-УПА намагалось уникати концентрації надмірної інформації в одних руках. Наприклад, особи які мали доступ до оперативних планів, не знали точного місця перебування керівників. Це зменшувало ризик витоку інформації у випадку викриття одного з учасників підпілля.

- Використання тортур та допитів. За допомогою такого способу вивідування інформації, представники ОУН-УПА намагалися попередити можливий напад на керівників організації, дізнавшись оперативну інформацію у полонених представників НКВС та МДБ.

Окрема увага приділялася попередженню можливих провокацій зі сторони радянських спецслужб та забезпеченню інформаційної безпеки. Загалом в контексті інформаційної діяльності СБ активно використовувався метод шифрування інформації⁵⁵. Комунікація між певними керівниками ОУН-УПА здійснювалася шляхом впровадження шифрів та кодів в переписці з метою унеможливлення перехоплення та дешифрування радянськими спецслужбами. Для цього використовувалося як загальновідомі методи шифрування, так і спеціальні, розроблені СБ ОУН-УПА. Щодо можливих провокацій, то протягом усього часу існування ОУН, представники радянських спецслужб не нехтували можливістю дезінформувати представників підпілля. НКВС і МДБ часто організовували фальшиві документи або заяви від імені керівництва ОУН-УПА⁵⁶. На противагу таким діям зі сторони радянської влади, СБ уважно відстежувала подібні спроби і швидко реагувала на їхнє спростування, зокрема шляхом випуску власних підпільних газет та листівок.

Всередині ОУН-УПА далеко не всі мали доступ до її керівників. Це дозволяло зменшити кількість людей, які могли випадково або свідомо передати інформацію про місце перебування лідерів або їхні плани. Також в якості контрзаходів на активні дії радянських спецслужб, СБ ОУН-УПА проводили спецоперації проти провокацій МДБ та НКВС. Це робилось за рахунок декількох розповсюджених на той час методів, які були покликані нейтралізувати спроби радянської влади перешкоджати діяльності націоналістів. Радянські спецслужби формували фальшиві загони, метою яких було дискредитувати керівництво ОУН-УПА або захопити його представників. У разі викриття агентів НКВС або МДБ, які впроваджувалися в ряди підпілля, їх негайно ліквідовували. Для цього

⁵⁵ Ковальчук В. Зміни в системі шифрування документів ОУН(б) у 1947 – 1948 роках. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalchuk_Volodymyr/Zminy_v_systemi_shyfruvannia_dokumentiv_OUNb_u_19471948_rokakh.pdf (дата звернення: 01.10.2024)

⁵⁶ Іщук О. Ніколаєва Н. Застосування радянськими спецслужбами допоміжних засобів у боротьбі з підпіллям ОУН та УПА. 2008. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65419/07-Ishchuk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 30.09.2024)

проводилися внутрішні розслідування, допити та судові процеси за законами підпілля.

3.3. Методи оцінки ефективності Служби безпеки ОУН-УПА в умовах збройного протистояння

Оцінка діяльності Служби безпеки ОУН-УПА багатовекторний та складний процес, оскільки до завдань та функцій самої СБ входило досить багато аспектів діяльності організації. Умовно, ефективність СБ можна визначити маючи певні категорії оцінки. На мій погляд, доречними для цього є наступні критерії: кількісні та якісні методи оцінки, соціально-психологічні методи, стратегічні та інформаційні методи.

Кількісні методи оцінки. Першим кількісним критерієм успішності діяльності СБ ОУН-УПА є кількість викритих агентів в своїх лавах. До цієї категорії осіб можна віднести також провокаторів та інформаторів. СБ ОУН-УПА проводила ретельні перевірки осіб, які підозрювались у співпраці з НКВС і МДБ. Статистика щодо кількості викритих агентів дозволяла керівництву ОУН-УПА оцінювати, наскільки успішно служба контррозвідки захищає організацію від внутрішніх загроз. В свою чергу, ці самі керівники були одним з об'єктів розвідки для агентів СРСР. Тому їх якісний захист стає другим кількісним критерієм оцінки ефективності СБ. Збереження життя важливих постатей руху, таких як Роман Шухевич, тривалий час було важливим індикатором професіоналізму та злагодженості дій СБ ОУН. Такі оцінки базувалися на тому, скільки разів Служба безпеки успішно запобігала провокаціям або організовувала евакуацію керівників у разі виявлення загрози. Окрім фізичного виявлення і захисту окремих осіб, СБ ОУН-УПА займалися викриттям і знешкодженням підступних операцій НКВС та МДБ. Їх кількість та своєчасне попередження також є одним з методів оцінки діяльності СБ. Ефективність СБ ОУН-УПА оцінювалася за кількістю зірваних таких операцій. Якщо Служба

безпеки вчасно виявляла підготовку до таких дій і перешкоджала їхньому здійсненню, це вважалося ознакою успішної роботи⁵⁷.

Перейдемо до якісних методів оцінки діяльності СБ. Одним з найважливіших факторів діяльності підпільників була конспірація. Якість підпільних комунікацій оцінювалася за тим, наскільки добре організація зберігала свої плани в таємниці від ворога. Якщо плани операцій не розкривалися радянським спецслужбам і провокації НКВС не мали успіху, це означало, що служба діє ефективно. Одним з важливих елементів конспірації було створення сховищ та таємних баз. Криївки будувалися у віддалених місцях і добре маскувалися. Якщо такий сховок не було викрито та його досить довго експлуатували у підпільних цілях, це означало, що СБ діє ефективно. Чим більше було таких випадків, тим якісніше забезпечувалась конспірація підпільників. Для ефективної боротьби важливо було не лише викривати агентів ворога, але й підтримувати високу дисципліну і лояльність серед власних членів. Один із методів оцінки ефективності — це перевірка надійності учасників ОУН-УПА. Якщо не було значних випадків зрад чи розпаду організації через внутрішні конфлікти або деморалізацію, це означало, що СБ добре виконує свої функції. СБ ОУН займалася збором і аналізом інформації про ворога, і цей аспект був надзвичайно важливим для планування операцій УПА. Ефективність роботи оцінювалася за точністю та своєчасністю отриманих даних про пересування радянських військових загонів, підготовку каральних операцій і спроби впровадження агентів.

Наступним аспектом оцінки діяльності СБ є соціально-психологічні показники. До них можна віднести рівень довіри населення та внутрішній моральний стан членів ОУН-УПА. Одним з показників прихильності населення до повстанців було продовження надання націоналістам продовольства і

⁵⁷ Веденеев Д. Післявоєнна еволюція стратегії, тактики, організаційно-функціональної побудови озброєного руху опору під проводом ОУН(б) в Західній Україні. 2012. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Uks_2012_22_14.pdf (дата звернення: 01.10.2024)

укриття, що свідчило про те, що Служба безпеки успішно вела боротьбу з ворожою пропагандою і агентурною роботою радянських органів. Щодо внутрішнього морального стану представників ОУН-УПА, то тут акцент в оцінці діяльності СБ робився виходячи з настрою кожного з бійців. Умови підпільної боротьби були надзвичайно важкими, і зрада або деморалізація могла призвести до краху підпілля в цілому. Тому аналіз психологічного стану бійців, їхня віра у справедливість боротьби і готовність продовжувати збройний опір свідчили про ефективність внутрішньої безпекової роботи організації.

До стратегічних методів оцінки діяльності СБ можна віднести можливість ОУН-УПА здійснювати тривалий збройний опір. Підпільникам вдалося продовжувати опір радянським і нацистським військам протягом багатьох років, незважаючи на масовані репресії та каральні операції. Виключенням є події після 1950 року, коли націоналістичний рух був у глибокій кризі. Натомість, якщо організація тривалий час зберігала свою боєздатність, а НКВС і МДБ не змогли швидко знищити підпілля, це свідчило про ефективність захисних заходів, які вживала Служба безпеки. Іншим надважливим аспектом діяльності СБ було збереження структури керівництва. Незважаючи на постійні спроби НКВС ліквідувати керівництво ОУН-УПА, багато провідників залишалися на волі протягом багатьох років. Це свідчило про ефективність роботи СБ ОУН з організації їхньої безпеки та успішну протидію провокаціям і розвідувальним операціям радянських органів.

Оскільки протягом усього часу функціонування ОУН-УПА одним з основних видів діяльності було поширення націоналістичної пропаганди, інформаційний метод оцінки діяльності СБ займає окреме місце серед визначення рівня СБ ОУН-УПА. Служба безпеки активно працювала над запобіганням витоку інформації щодо внутрішньої структури ОУН-УПА, її планів і місць дислокації. Один із методів оцінки ефективності — це контроль за тим, скільки інформації вдалося отримати ворогу. Якщо радянські спецслужби не мали точних даних про повстанські загони, це вважалося успіхом у роботі СБ ОУН-УПА. Також робилися заходи щодо зменшення рівня впливу ворожої

пропаганди на моральний дух підпілля. НКВС та МДБ активно використовували дезінформацію для деморалізації повстанців і населення. СБ ОУН-УПА протистояла цьому, розкриваючи фальшиві повідомлення і пропагандистські маніпуляції. Якщо повстанці і цивільне населення не піддавалися на ці провокації, це свідчило про високу ефективність інформаційної роботи.

Треба зазначити, що ефективність діяльності СБ можна і треба визначати за допомогою відгуків про їх діяльність зі сторони радянського керівництва. Каральні органи СРСР у звітах про свою діяльність досить високо оцінювали професіоналізм СБ ОУН-УПА. У окремих довідках зазначалося, що представники СБ були гарними конспіраторами та підпільниками, кмітливими розвідниками та могли швидко адаптуватися до нових умов функціонування. «Створена з числа перевірених і найбільш відданих членів ОУН Служба безпеки проводить систематичну і треба сказати умілу перевірку своїх рейдів з метою виявлення і ліквідації агентури МДБ»⁵⁸.

Висновки до розділу 3

Узагальнюючи викладене, зазначимо, що Служба безпеки ОУН-УПА відігравала важливу роль у забезпеченні успішної діяльності українського націоналістичного руху в умовах складної визвольної боротьби з радянськими репресивними органами НКВС і МДБ. Впродовж 1940-50-х років, ОУН-УПА змушена була змінювати тактику боротьби, адаптуючись до обставин, що швидко змінювалися через зростаючий тиску з боку СРСР і його спецслужб.

Оперативно-тактичні дії СБ ОУН-УПА в боротьбі з НКВС і МДБ включали глибоку конспірацію, дроблення бойових загонів на малі групи, таємні операції, впровадження агентів у радянські органи влади і створення паралельних

⁵⁸ Мизак Н.С. Боротьба УПА-«Захід» і збройного підпілля ОУН на західноукраїнських землях (1942 – 1960 рр.). Чернівці. 2011. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Myzak_Nestor/Borotba_UPA-Zakhid_i_zbroinocho_pidpillia_OUN_na_zakhidnoukrainskykh_zemliakh_1942-1960_rr.pdf (дата звернення: 03.10.2024)

структур. Відхід у підпілля і перехід до партизанської війни дозволив упівцям зберегти бойовий потенціал і продовжувати боротьбу тривалий час. ОУН-УПА застосовувала тактику знищення радянських активістів і колгоспних структур, що завдавало шкоди радянській економічній та політичній системі на західноукраїнських землях. Пропагандистська робота, особливо антиколгоспна кампанія, забезпечувала збереження підтримки місцевого населення, яке допомагало переховувати повстанців.

Захист керівництва ОУН-УПА був пріоритетним завданням Служби безпеки. Для цього використовувалися методи ретельної конспірації, зокрема зміна місця перебування, використання фальшивих документів і псевдонімів. Важливою складовою був захист лідерів через децентралізацію управління, що мінімізувало ризик арешту і дозволяло локальним командирам діяти самостійно. Організація спеціальних охоронних загонів, будівництво криївок і використання важкодоступних місць забезпечували безпеку керівництва навіть в умовах радянських каральних операцій.

Під особливою увагою була контррозвідувальна діяльність СБ, яка включала ретельні перевірки новобранців, фільтрацію осіб підозрюваних у співпраці з ворогом і використання тортур для отримання інформації. Радянські агенти, які намагалися проникнути до лав підпілля, піддавалися жорстким заходам, включно з ліквідацією. Важливою частиною контрзаходів було використання шифрів і кодів для забезпечення інформаційної безпеки.

Оцінка ефективності діяльності СБ ОУН-УПА базувалася на кількісних, якісних, соціально-психологічних, стратегічних і інформаційних методах. Кількісні показники включали кількість викритих агентів і зірваних операцій радянських спецслужб, а також збереження життя ключових керівників ОУН-УПА, таких як Роман Шухевич. Якісні методи оцінювали рівень конспірації, надійність створених сховищ і лояльність учасників руху. Соціально-психологічні показники охоплювали рівень довіри населення до повстанців та моральний стан членів ОУН-УПА, який залишався високим завдяки ефективній інформаційній та пропагандистській роботі. Стратегічні показники включали

здатність ОУН-УПА тривалий час вести боротьбу проти радянських військ і репресивних органів. Інформаційні методи оцінки стосувалися здатності СБ запобігати витоку інформації і протистояти радянській пропаганді.

Загалом, ефективність Служби безпеки ОУН-УПА проявлялася в здатності тривалий час протистояти радянським репресіям, зберігати лояльність і бойову готовність підпілля, а також у захисті ключових керівників і стратегічних ресурсів. Незважаючи на зростаючий тиск з боку СРСР і значну перевагу радянських військ, СБ ОУН-УПА змогла затягнути боротьбу за незалежність України до середини 1950-х років.

РОЗДІЛ 4. РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН-УПА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНИ

4.1. Вплив діяльності Служби безпеки ОУН-УПА на позиціонування українських націоналістів в незалежній Україні

За період незалежності Україна пережила чималу кількість потрясінь. Попри це, позиції національного руху та патріотизму ще кілька років тому ставилися під сумнів. В першу чергу це було викликано радянським минулим нашої країни та низьким рівнем сформованості громадянських компетентностей. Питання важливості ОУН-УПА для сучасної історії України почало підніматися ще у 2005-х роках, але попри це, обговорення цієї тематики на державному телебаченні не мало єдиного погляду. Оскільки саме телебачення було на той час основним джерелом інформації, ідеї які там трансливалися ще більше вкорінювалися в свідомості українських громадян.

У колись існуючій програмі «Шустер LIVE» в одному з ефірів, питання важливості діяльності ОУН-УПА була представлено досить нерівномірно. У ході дискусії її представники апелювали до радянських кліше які були пов'язані з колабораціонізмом та фашизмом українських націоналістів. Також в одній із передач було прямо сказано про існування в Україні неофашистів⁵⁹. Окрім вищезгаданих висловів, питання ОУН-УПА часто замовчувалось серед представників політичних еліт. Це робилось «зважаючи на історичну пам'ять населення окремих регіонів»⁶⁰. Саме такі були пояснення представників органів центральної влади під час обговорень питань війни та ролі в неї українських націоналістів. Також неодноразово піднімалося питання гіперболізації впливу

⁵⁹ Шустер Live: «Угрожает ли Украине неофашизм?». URL:

https://www.youtube.com/watch?v=FmH_dZCv6-E (дата звернення: 06.10.2024).

⁶⁰ Попович О.А. ОУН і УПА в політиці пам'яті та свідомості населення України (2005–2014).

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2018. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Popovych_Oleksii/OUN_i_UPA_v_politytsi_pamiaty_ta_svidomosti_naselenni_a_Ukrainy_20052014/ (дата звернення: 06.10.2024)

діяльності ОУН-УПА на формування української державності та недоречність згадування цієї організації «в регіонах де вони сприймаються неоднозначно»⁶¹.

Не дивлячись на такі вислови які транслиювалися по всеукраїнському телебаченню, у цей же період виходили кінострічки які висвітлювали діяльність підпільників. Одним з таких фільмів є робота під назвою «Воля або смерть!» який вийшов у 2006 році. Це один з небагатьох фільмів про ОУН-УПА який частково висвітлює діяльність СБ ОУН-УПА. Сам фільм є документальним і висвітлює історію створення і діяльності як ОУН, так і УПА. Велику увагу в фільмі приділено керівникам визвольного руху, таким як Степан Бандера, Роман Шухевич та іншим, хто боровся за незалежність України від зовнішніх загарбників. Окремо показано роль звичайних бійців УПА та їхній героїзм у військовій та підпільній боротьбі. Також приділяється увага проведенням операціям ОУН-УПА вже після завершення війни, що говорить про часткове висвітлення методів та механізмів діяльності СБ. Окрім військової боротьби, розкривається роль УПА в захисті мирного населення, зокрема їхні зусилля з протидії геноциду українського народу. Це також було одне з основних завдань СБ у період переселення та поневолення корінних українців. Документальні свідчення, що наводяться у фільмі, включають свідчення очевидців, інтерв'ю з ветеранами УПА та історичними дослідниками. Важливою частиною фільму є висновки про важливість національної пам'яті, боротьби за ідентичність і свободу, які УПА передавала наступним поколінням. Фільм завершено роздумами про уроки історії та необхідність пам'ятати про подвиг тих, хто боровся за незалежну Україну⁶². Попри це, цей фільм не отримав широкого розголосу серед суспільства і не набув необхідної популярності.

⁶¹ Попович О.А. ОУН і УПА в політиці пам'яті та свідомості населення України (2005–2014). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2018. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Popovych_Oleksii/OUN_i_UPA_v_politytsi_pamiaty_ta_svidomosti_naselenni_a_Ukrainy_20052014/ (дата звернення: 06.10.2024)

⁶² Документальний фільм Воля або смерть! URL: https://www.youtube.com/watch?v=3sYHZQ5uHLA&ab_channel=RadianskaUkraina (дата звернення: 06.10.2024)

Ситуація почала дещо змінюватися після анексії Автономної республіки Крим та початку бойових дій на території Донецької та Луганської областей у 2014 році. На тлі цих подій, у 2015 році Верховна Рада України ухвалила закон про визнання бійців ОУН та УПА борцями за незалежність України⁶³. Цей закон фактично закріпив офіційне ставлення до УПА як до національного визвольного руху, а їхніх учасників — як до героїв, що боролися за українську державність⁶⁴. Законом також було передбачене надання відповідних соціальних гарантій ветеранам УПА.

Прийняття цього законопроекту стало важливим етапом у процесі історичної реабілітації ОУН-УПА як організації. Після десятиліть радянської пропаганди, яка висвітлювала її представників як «колаборантів» та «фашистських посібників», українські та закордонні історики, дослідники та громадські діячі почали глибше вивчати діяльність УПА, їхню боротьбу як проти нацистів, так і радянського режиму. Вшанування пам'яті таких борців ОУН-УПА як Степан Бандера та Роман Шухевич стали більш поширеними в українському суспільстві.

Важливу роль у відновленні історичної справедливості відіграла кампанія з декомунізації, яка розпочалася після 2014 року. В її рамках було ухвалено низку законів, що засуджували комуністичний тоталітарний режим і забороняли радянську символіку. Ці зміни створили сприятливий ґрунт для переосмислення історії українського націоналізму. Назви вулиць що прославляли радянських діячів, масово почали носити імена пов'язані з українськими національними героями, включаючи діячів ОУН-УПА.

Після анексії Криму та початку війни на Донбасі, багато українців почали глибше цікавитися своєю національною історією та ідентичністю. ОУН-УПА почала сприйматися як символ опору зовнішньому агресору, що викликало

⁶³ Проект Закону про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті. *Офіційний веб-портал Верховної ради України*. 2015. URL:

https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54689 (дата звернення: 06.10.2024)

⁶⁴ Рибак А.І. Українська держава у планах ОУН (1939-й – 1950-ті роки). Історико-політологічний аналіз. *Видавництво національного університету «Острозька академія»*. 2007. С. 224.

паралелі з сучасними подіями, коли Україна боролася проти російської агресії. Це призвело до зростання позитивного ставлення до діяльності УПА серед молодого покоління, особливо на тлі сплеску патріотичних настроїв.

Після початку повномасштабного вторгнення росії у 2022 році, популярність представників українських націоналістів ще більше зростає. Соціологічні опитування показують, що після вищезгаданої події рівень підтримки історичних постатей ОУН-УПА значно зріс серед усіх вікових груп, навіть у тих регіонах, де раніше їхній вплив був мінімальним⁶⁵. Це частково пов'язано з відчуттям національної єдності та бажанням відмежуватися від російської культурної та історичної спадщини.

Як до війни з Росією і як зараз Ви ставитеся до Романа Шухевича?

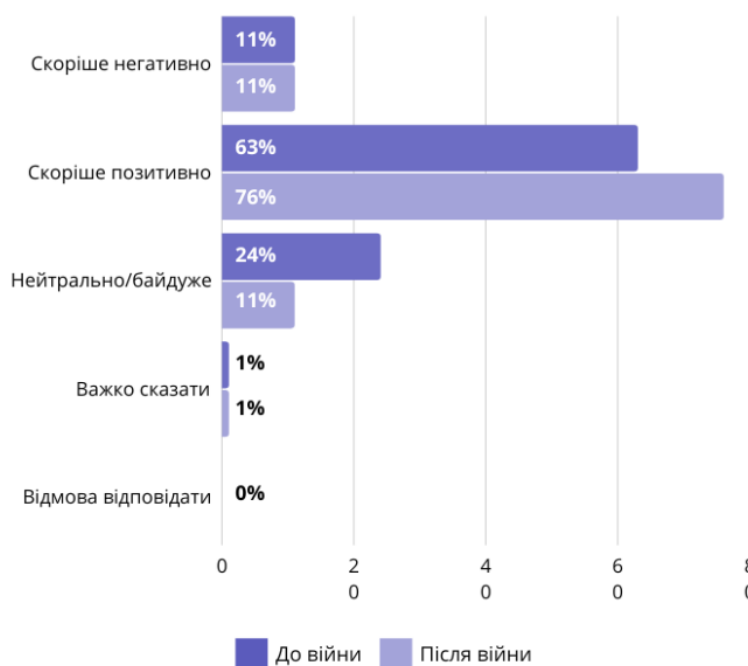

Рисунок 4.1. – Ставлення до Романа Шухевича до та після війни з росією⁶⁶

Ще декілька років тому далеко не кожен українець міг сказати, що завдяки діяльності СБ ОУН-УПА, в історичній пам'яті України закріпився образ

⁶⁵ УПА заклала традицію спротиву агресору, — 70 % українців. ЦДБП. URL: <https://cdvr.org.ua/30568/2023/10/27/> (дата звернення: 06.10.2024)

⁶⁶ УПА заклала традицію спротиву агресору, — 70 % українців. ЦДБП. URL: <https://cdvr.org.ua/30568/2023/10/27/> (дата звернення: 06.10.2024)

героїчного опору радянській окупації. Все пізнається в порівнянні і, на жаль, можна провести досить багато паралелей з періодом підпілля та сьогодишнім днем. Наразі для більшості українців члени ОУН-УПА, які не зрадили своїм ідеалам, стали символами боротьби за незалежність нашої держави. Їхня відданість справі та самопожертва попри все увійшли до національної історії як приклад героїзму та патріотизму.

4.2. Радянська та російська пропаганда та її вплив на самосвідомість українців щодо діяльності Служби безпеки ОУН-УПА

Як в Радянському Союзі, так і в росії сьогодення, пропаганда відігравала ключову роль. В першу чергу, саме вона формує політику як всередині цих держав, так і маніпулятивний вплив за їх межами. Після закінчення Другої світової війни на підрозділи ОУН-УПА радянською пропагандою було накладено низку кліше, які не відповідали дійсності. Першим найпоширенішим фейком про діяльність ОУН-УПА було твердження про співпрацю останніх з «фашистами». Саму ж Службу безпеки звинувачували у жахливих репресіях проти мирного населення. Окрім цього, також зазначалося про надзвичайно жорсткі методи добування інформації які використовувала СБ. В одному з головних меседжів радянської пропаганди стверджувалося, що СБ ОУН-УПА не лише воювала з радянськими партизанами, а й активно вбивала місцеве населення, включаючи жінок і дітей. Це було спрямоване на формування образу ОУН-УПА як «антиукраїнської» організації, що діє на шкоду народу.

З метою підтвердження такого образу СБ ОУН-УПА, радянські спецслужби організовували інформаційні операції, щоб скомпрометувати підпільників в тому числі через постановочні судові процеси та фальшиві документи. Важливу роль у пропагандистській діяльності СРСР в той час відігравала література та кіно. Радянська культурна продукція, така як фільми, книги та статті в газетах дуже активно підтримувала наведені вище наративи. Досить часто в таких засобах передачі інформації зображували героїв, які

«боролися» проти українських націоналістів. У цих творах представники ОУН-УПА та їх Служба безпеки представлялися як антигерої — зрадники, які вбивали свій народ заради західних імперіалістів. Така пропаганда мала значний вплив на формування ставлення до ОУН-УПА та її Служби безпеки в радянському суспільстві. Люди часто боялися зв'язку з націоналістами, побоюючись репресій з боку радянської влади, і багато хто сприймав діяльність ОУН-УПА через призму радянської пропаганди.

Видозмінені елементи радянської пропаганди щодо діяльності ОУН-УПА сьогодні використовує росія при веденні гібридної війни проти України. Ці наративи до повномасштабного вторгнення у 2022 році були досить ефективними, оскільки образ ОУН-УПА серед певної кількості українських громадян вже був сформований радянською владою. Багаторічний зовнішній інформаційний вплив залишив значний відбиток на усвідомленні ОУН-УПА не як героїв України, а як прозахідних колаборантів. Такі тенденції в українському суспільстві продовжує підтримувати рф. Сучасна російська пропаганда надає більше деталізації вже існуючим радянським міфам, намагаючись зробити їх більш витонченими для досягнення своїх цілей. Одним з таких прикладів можуть бути інформаційні компанії щодо особливої жорстокості окремих лідерів УПА, зокрема Степана Бандери. Також така дезінформація стверджує, що члени ОУН-УПА масово вбивали цивільне населення, включаючи поляків, євреїв і росіян. Треба зазначити, що рф постійно наголошує на антисемітизмі націоналістів, що вигідно використовувати в міжнародних комунікаціях, щоб дискредитувати Україну. В свою чергу, через ці здебільшого західні комунікації, рф просуває свої наративи про ОУН-УПА на міжнародну арену. Російська влада активно підтримує історичні наративи, спрямовані на розкол між Україною та Польщею, використовуючи Волинську трагедію як інструмент для загострення суперечок, що було видно на початку повномасштабного вторгнення.

Вплив цієї пропаганди був особливо помітним у східних і південних регіонах України, де інформаційний простір значною мірою контролювався російськими ЗМІ. Багато українців цих регіонів формували свою думку про

ОУН-УПА на основі радянських та російських джерел, що призвело до довготривалого негативного сприйняття діяльності Служби безпеки та всієї організації. Але сьогодні можна з упевненістю сказати, що ОУН-УПА є справжньою героїчною історичною спадщиною для України. Внаслідок пробудження нації все більше людей починають цікавитися історією супротиву українців проти поневолення зі сторони інших держав. Наразі члени ОУН-УПА, які не зрадили своїм ідеалам, стали символами боротьби за незалежність України. Їхня відданість справі та самопожертва увійшли до національної історії як приклад патріотизму.

Висновки до розділу 4

Сукупність проаналізованої інформації свідчить, що Діяльність Служби безпеки ОУН-УПА мала значний вплив на формування позицій українських націоналістів у сучасній Україні. Після багатьох років радянської пропаганди, яка малювала націоналістів в образі колаборантів і фашистів, цей рух поступово реабілітувався в суспільстві. Радянська пропаганда була спрямована на те, щоб підкреслити жорстокість СБ, описуючи їхні методи як терористичні та антиукраїнські, особливо акцентуючи увагу на репресіях проти мирного населення.

Протягом перших років незалежності України такі наративи були глибоко вкорінені в свідомість багатьох громадян, особливо на сході та півдні країни. ОУН-УПА часто сприймалися як зрадники або ті, хто спричинив розкол у суспільстві. Проблеми з відновленням історичної правди були посилені тим, що державне телебачення та інші засоби масової інформації не мали єдиного погляду щодо цієї тематики та часто використовуючи радянські кліше і уникали глибокого аналізу діяльності УПА.

Однак із початком російсько-української війни у 2014 році та особливо після анексії Криму, відбулися кардинальні зміни в ставленні до націоналістичного руху. Законодавче визнання ОУН-УПА борцями за

незалежність України в 2015 році стало ключовим кроком у процесі історичної реабілітації. Кампанія з декомунізації, що розпочалася після 2014 року, сприяла знесенню радянських символів, а отже і пам'яті про радянських діячів. Їх почали замінюватися на героїв національного визвольного руху, включаючи представників ОУН-УПА.

На тлі військової агресії рф українське суспільство почало активніше звертатися до своєї національної історії, шукаючи символи боротьби з зовнішнім агресором. ОУН-УПА почали сприйматися не як фашистські колаборанти, а як героїчні борці за незалежність, які стояли проти тоталітарних режимів — нацистського і радянського. Це спричинило зростання позитивного ставлення до ОУН-УПА серед усіх вікових і соціальних груп.

Після початку повномасштабної війни в 2022 році популярність ОУН-УПА ще більше зросла, особливо серед молоді, яка шукала в історії приклади героїчного опору. Соціологічні дослідження показали, що навіть у тих регіонах України, де раніше панувало радянське уявлення про націоналістів, тепер переважає позитивне ставлення. Це зумовлено не лише національним єднанням проти зовнішнього агресора, але й бажанням відмежуватися від російської імперської спадщини та радянських міфів.

Таким чином, можна зробити проміжний висновок, що Служба безпеки ОУН-УПА, попри роки дискредитації радянською та російською пропагандою, сьогодні сприймається як невід'ємна частина героїчної боротьби українського народу за свою незалежність. Її діяльність та відданість ідеалам свободи стали символами патріотизму й опору, що є важливим чинником для сучасної національної ідентичності України.

ВИСНОВКИ

Систематизація фактичного матеріалу дала змогу встановити, що діяльність Служби безпеки ОУН-УПА (СБ) протягом 1940-х і 1950-х років відігравала важливу роль у забезпеченні ефективності та обороноздатності українського націоналістичного руху. В умовах підпільної боротьби проти потужної радянської репресивної машини, яка включала органи НКВС і МДБ, СБ ОУН-УПА стала ключовою структурою, відповідальною за розвідку, контррозвідку та підтримку дисципліни в лавах повстанців. І хоча радянська пропаганда довгий час намагалася дискредитувати цей орган, зображуючи його як жорстокий та антиукраїнський, сучасні дослідження показують, що СБ була надзвичайно важливою в рамках національно-визвольної боротьби.

Структура та ієрархія СБ були ефективно організовані, що дозволяло проводити боротьбу проти радянських спецслужб навіть у складних умовах. Однак, через постійну зміну дислокацій та обмежені ресурси, підготовка нових кадрів була складною. Відсутність можливості масштабної підготовки фахівців, а також постійні втрати командирів та керівників, створювали додаткові виклики. Проте попри ці труднощі, СБ залишалася стійкою до репресій радянської влади та продовжувала підтримувати структуру повстанського руху.

Основними напрямками діяльності СБ були розвідка, контррозвідка та оперативна робота. СБ збирала й аналізувала інформацію про пересування радянських військ, їхні плани, а також виявляла ворожу агентуру. Аналітична робота також охоплювала моніторинг настроїв серед місцевого населення, що допомагало ефективно організовувати бойові операції. Оперативна діяльність включала реагування на загрози, знешкодження ворожих агентів та запобігання атакам на повстанців. Контррозвідувальні заходи передбачали виявлення та нейтралізацію агентів НКВС, а також використання дезінформації для захисту повстанців.

Одним із ключових елементів роботи СБ було підтримання дисципліни та сувора відповідальність за зраду. Нормативні документи СБ були максимально

лаконічними й відповідали вимогам конспірації. За порушення дисципліни або зраду карали смертю, що підкреслювало жорсткий контроль всередині організації.

Радянська пропаганда, використовуючи інформаційні операції, активно намагалася дискредитувати діяльність ОУН-УПА та СБ, поширюючи міфи про їхній терор проти мирного населення. Постановочні судові процеси, фальшиві документи та вигадані свідчення використовувалися для створення негативного образу націоналістів. Радянська влада показувала СБ як орган, який тероризував власний народ і був маріонеткою в руках західних імперіалістів.

Незважаючи на це, СБ ОУН-УПА зуміла зберегти свій вплив і здатність до ведення підпільної боротьби протягом багатьох років. Навіть після розпаду основних бойових загонів у середині 1950-х років, окремі групи продовжували чинити опір, хоча їхня діяльність стала більш обмеженою. Важливим аспектом успіху СБ була її здатність пристосовуватися до нових умов боротьби, зокрема, переходу від активних бойових дій до пропагандистської та інформаційної діяльності.

Радянські спецслужби змогли досягти успіху в кількох операціях, наприклад, у операції "Сувенір" 1955 року, коли в підпілля впровадили фальшивих агентів, що призвело до втрат серед повстанців. Проте загальна ефективність СБ ОУН-УПА в протидії радянським репресіям свідчить про високий рівень організації та здатність до ведення тривалої боротьби навіть за умов постійного тиску та переслідувань.

Після здобуття незалежності України, процес історичної реабілітації ОУН-УПА, включаючи Службу безпеки, став важливим етапом у національній пам'яті. З початком російсько-української війни 2014 року та після анексії Криму, відбулося кардинальне переосмислення ролі ОУН-УПА у визвольній боротьбі. Законодавче визнання борцями за незалежність у 2015 році, кампанія з декомунізації та зростання патріотичних настроїв призвели до значного підвищення популярності націоналістичного руху в українському суспільстві.

СБ ОУН-УПА, попри роки дискредитації радянською та російською пропагандою, сьогодні сприймається як невід'ємна частина героїчної боротьби українського народу за свою незалежність. Її діяльність стала символом патріотизму й опору, що відіграє важливу роль у формуванні сучасної національної ідентичності України. На тлі сучасної боротьби за свободу, спадщина СБ ОУН-УПА набула нового значення як приклад мужності та самопожертви у складних умовах боротьби з тоталітарними режимами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- 1) Анопко П. Пацифікація, як спосіб нищення українського народу. 2014. URL:
<https://mij-kraj.com.ua/istoriya-mogo-krayu/patsyifikatsiia-iak-sposib-nyshchennia>
(дата звернення: 11.09.2024)
- 2) Антонюк Я.М. СБ ОУН (б) на Волині та Західному Поліссі (1946 – 1951 рр.): монографія. Луцьк, 2013. 270 с.
- 3) Антонюк Я. Протидія Служби безпеки ОУН(Б) політично-пропагандистським та культурно-освітнім заходам радянської влади на території ПЗУЗ (1946—1951 рр.). Науковий збірник. Випуск №17. Львів, 2012. С. 222-245. URL:
<http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/66553> (дата звернення: 26.09.2024)
- 4) Варшавський процес. *Centuria*. 2022. URL:
<https://centuria-ua.com/varshavskyj-proczes/> (дата звернення: 11.09.2024)
- 5) Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки: Монографія. — К.: К.І.С., 2007 - 568 с.
- 6) Веденєєв Д. Биструхін Д. Повстанська розвідка діє точно і відважно.... Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940-1950 –ті рр. Монографія. Київ. 2007. С. 568.
- 7) Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб. Нотатки до історії Служби безпеки Організації Українських Націоналістів. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.
- 8) Веденєєв Д. Післявоєнна еволюція стратегії, тактики, організаційно-функціональної побудови озброєного руху опору під проводом ОУН(б) в Західній Україні. 2012. URL:
http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Uks_2012_22_14.pdf

9) Вітик І. Розвідувальна, контррозвідувальна та диверсійна діяльність Служби безпеки ОУН (б) – спецслужби Українського підпілля другій половині 40-х і на початку 50-х років XX століття. *Коректа*. URL:

<http://www.korekta-vvk.com/chytalnia/avtory/vityk/3-2> (дата звернення: 20.09.2024)

10) В'ятрович В.М. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. – Т. 2: Війна під час війни. 1945 – 1947. Львівський національний університет імені Івана Франка. Центр досліджень визвольного руху. Львів. 2011. С. 576.

11) ГДА СБ України. – Збірник документів про структур і антирадянський характер діяльності ОУН і УПА за період 1943 – 1954 рр. – Інструкція від 8.04.1946 р. Постій.

12) Граб С. Служба безпеки Організації українських націоналістів. Журнал Воєнна історія. Випуск №5. 2008. URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_08_3.html (дата звернення: 15.09.2024)

13) Документальний фільм Воля або смерть! URL: https://www.youtube.com/watch?v=3sYHZQ5uHLA&ab_channel=RadianskaUkraina (дата звернення: 06.10.2024)

14) Іщук О. Ніколаєва Н. Застосування радянськими спецслужбами допоміжних засобів у боротьбі з підпіллям ОУН та УПА. 2008. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65419/07-Ishchuk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 30.09.2024)

15) Ільницький В. Перебудова діяльності українських націоналістів у карпатському краї ОУН (кінець 1940-х – 1950-ті роки). *Українські історичні студії*. 2016. URL: <http://phh.dspu.edu.ua/article/view/123181> (дата звернення: 27.09.2024)

16) Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. Том 2. Київ. 2008. С. 338 – 339.

- 17) Ковальчук В. Зміни в системі шифрування документів ОУН(б) у 1947 – 1948 роках. URL:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalchuk_Volodymyr/Zminy_v_systemi_shyfruvannia_dokumentiv_OUNb_u_19471948_rokakh.pdf (дата звернення: 01.10.2024)
- 18) Липовецький С. Замах "Гонти" на польського міністра. *Локальна історія*. 2021. URL:
<https://localhistory.org.ua/texts/statti/zamakh-gonti-na-polskogo-ministra/> (дата звернення: 11.09.2024)
- 19) Літопис УПА. – Т. 10: Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. – Кн. 3: 1949-1952 / Відп. ред. Є. Штендера; Співред. П. Потічний. – Торонто; Львів. Літопис УПА. 1994. С. 141 – 142.
- 20) Марущенко О. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії. Незалежний культурологічний часопис. Львів. 2013. URL:
<https://www.apokryfruski.org/wp-content/uploads/2010/08/Maruszczenko1.pdf> (дата звернення: 12.09.2024)
- 21) Марцінків Р.Р. Специфіка розвідувальної та контррозвідувальної діяльності Служби безпеки Організації українських націоналістів. 2019. URL:
<https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.54-2.pdf#page=116> (дата звернення: 19.09.2024)
- 22) Мизак Н.С. Боротьба УПА-«Захід» і збройного підпілля ОУН на західноукраїнських землях (1942 – 1960 рр.). Чернівці. 2011. URL:
https://chtyvo.org.ua/authors/Myzak_Nestor/Borotba_UPA-Zakhid_i_zbroinoho_pidpillia_OUN_na_zakhidnoukrainskykh_zemliakh_1942-1960_rr.pdf (дата звернення: 03.10.2024)
- 23) ОУН і УПА в 1943 році: Документи. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. С. 347. URL:
<https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1943.oun-upa.php> (дата звернення: 14.09.2024)

24) Пагіря О. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-східної та Південної України. 2013. URL:

http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Mandriv_2013_1_3.pdf

(дата звернення: 26.09.2024)

25) Проект Закону про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті. *Офіційний веб-портал Верховної ради України*. 2015. URL:

https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54689 (дата звернення:

06.10.2024)

26) Промова Черчилля у Фултоні і реакція на неї українців. *Служба зовнішньої розвідки України*. 2023. URL:

<https://szru.gov.ua/history/stories/promova-cherchyllya-u-fultoni-i-reaktsiya-na-nei-ukraintsiv> (дата звернення: 23.09.2024)

27) Попович О.А. ОУН і УПА в політиці пам'яті та свідомості населення України (2005–2014). Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Львів, 2018. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Popovych_Oleksii/OUN_i_UPA_v_politytsi_pamiaty_ta_svidomosti_naselennia_Ukrainy_20052014/ (дата звернення: 06.10.2024)

28) Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929 – 1939 роках. Монографія. Львів. 2010. С. 368.

29) Ремарчук Т.І. Збройна боротьба комуністичного режиму проти українського визвольного руху на Львівщині (1943 – кінець 1950-х рр.). 2011. URL:

<https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/1687/1/Remarchuk%20T.%20Aftoref..pdf> (дата звернення: 19.09.2024)

30) Розвідка в структурі Служби безпеки УПА. 2024. URL:

<https://szru.gov.ua/history/stories/rozvidka-v-strukturi-sluzhby-bezpeky-upa> (дата звернення: 29.09.2024)

31) РОЗВ ОУН (1945–1955 рр.). Служба зовнішньої розвідки України.
URL:

<https://szru.gov.ua/history/stories/ukrainska-povstanska-armiya-rozvidcha-sluzhba-19451955-rr> (дата звернення: 19.09.2024)

32) Росіцький П. Вишкільні курені УНС: повсякденне життя. Наукові записки: Серія Історія. Випуск №2. Тернопіль. С. 26 – 30. URL:

https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/3245/2/2015_2_3.pdf#page=26 (дата звернення: 12.09.2024)

33) Рибак А.І. Українська держава у планах ОУН (1939-й – 1950-ті роки). Історико-політологічний аналіз. Видавництво національного університету «Острозька академія». 2007. С. 224.

34) Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939 – 1955. 2005. С. 582 – 587. URL:

https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003178 (дата звернення: 28.09.2024)

35) Спосіб Д.П. Завдання Служби безпеки ОУН як охоронної інституції. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія. Право. Випуск №7(19). 2019. С. 50 – 52. URL:

<https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/08/47-54-719.pdf> (дата звернення: 13.09.2024)

36) Стасюк О. Видавничо пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953 рр.). Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 2006. — 384 с.

37) Стасюк О.П. Мороз В.І. Ідея і Чин. *Енциклопедія сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2011. URL:

<https://esu.com.ua/article-13773> (дата звернення: 12.09.2024)

- 38) Скрипник О. «Сувенір» для засновника Служби безпеки ОУН Миколи Лебедя. *Історична правда*. 2024. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/07/23/164136/> (дата звернення: 20.09.2024)
- 39) Скрипник О. Промова Черчилля у Фултоні і реакція на неї українців. *Історична правда*. 2024. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/03/21/162497/> (дата звернення: 29.09.2024)
- 40) Тищик Б., Кішко А. Утворення УПА як прояв права українського народу на самовизначення та найбільший бій в її історії. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2023. Випуск 77. С. 88–94. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/12077/12395> (дата звернення: 12.09.2024)
- 41) Українська повстанська армія. *We.org.ua*. 2017. URL: <https://we.org.ua/history/ukrayinska-povstanska-armiya/> (дата звернення: 29.09.2024)
- 42) УПА заклала традицію спротиву агресору, — 70 % українців. *ЦДВР*. URL: <https://cdvr.org.ua/30568/2023/10/27/> (дата звернення: 06.10.2024)
- 43) УПА: коротко про головне. *Радіо Свобода*. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30667647.html> (дата звернення: 11.09.2024)
- 44) Ханас В. Бортба на західноукраїнських землях проти окупантів у другій пол. 40-х – 50-х роках 20 століття. URL: <http://phh.dspu.edu.ua/article/view/123181> (дата звернення: 27.09.2024)
- 45) ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 2966, арк.. 26– 27.
- 46) ЦДАГО України, ф.263, №69258, т.1, арк.291
- 47) Як загинув Шухевич і що могло статися з його тілом. *Історична правда*. 2011. URL: https://www.istpravda.com.ua/research/4e3f717b6890d/view_columns/ (дата звернення: 12.09.2024)

48) Як ОУН боролася за СХІД УКРАЇНИ: Пропаганда СРСР та українські націоналісти на Донбасі. Параграф. 2023. URL:

https://www.youtube.com/watch?v=kfyzp-QrLbc&ab_channel=%D0%9C%D0%B8-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0 (дата

звернення: 08.10.2024)

49) Червак Б. Смерть Націоналіста. На пошану полковника Євгена Коновальця. *Історична правда*. 2013. URL:

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/05/23/124562/> (дата звернення:

11.09.2024)

50) Шустер Live: «Угрожает ли Украине неонацизм?». URL:

https://www.youtube.com/watch?v=FmH_dZCv6-E (дата звернення: 06.10.2024).

51) Щур І. Український визвольний рух на Наддніпрянщині у 1920 – 1955 роках: історіографія проблеми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Випуск №17. 2009. URL:

<https://istznu.org/index.php/journal/article/view/2149/2001> (дата звернення:

30.09.2024)

52) 1944 - створено УГВР. Український інститут національної пам'яті 2019. URL:

<https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lypen/15/1944-stvoreno-ugvr> (дата

звернення: 12.09.2024)